

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

Predodžbe o Nijemcima u hrvatskim udžbenicima povijesti od 1945.-1975. godine

Student: Ozren Loparić

Mentorica: dr.sc. Zrinka Blažević

Zagreb, rujan 2018.

Sadržaj

Zahvale.....	1
1. Uvod.....	2
2. Teorijski okvir i metodološki postupci	5
2.1. Imagemi o Nijemcima	6
2.2. Kreiranje predodžbi o Nijemcima u udžbenicima povijesti	13
2.3. Analitički model	21
2.3.1. Aksiološka obilježja predodžbi o Nijemcima	21
2.3.2. Nacionalna retorika u udžbenicima povijesti od 1945.-1975. godine	26
2.3.3. Odnos auto- i heteropredodžbi u udžbenicima povijesti od 1945.-1975. godine	31
2.3.4. Uloga oblikovanja predodžbi o Nijemcima u nastavi povijesti.....	34
3. Izvori za imagološku analizu (1945.-1975.)	37
3.1. Udžbenici povijesti i povijesne čitanke	37
3.3. Metodički priručnici za nastavu povijesti.....	44
4. Predodžbe o Nijemcima u udžbenicima povijesti za više razrede osnovne škole (1945.- 1975.).....	48
4.1. Prikaz Nijemaca do srednjeg vijeka	48
4.2. Prikaz Nijemaca od srednjeg do novog vijeka.....	50
4.3. Prikaz Nijemaca u novom vijeku.....	55
4.4. Prikaz Nijemaca u razdoblju moderne i suvremene povijesti (1945.-1975.).....	61
4.5. Prikaz Nijemaca u udžbenicima povijesti - kontinuiteti i promjene.....	64
5. Zaključak.....	68
Sažetak	70
Zusammenfassung.....	71
Popis izvora.....	72
Popis literature	77

Zahvale

Ovim putem zahvalio bih mentorici, profesorici dr.sc. Zrinki Blažević, koja je svojim neumornim radom i savjetima uvelike omogućila izradu ovog rada. Njezina predanost i egzaktnost su me inspirirali i neizmjereno mi pomogli u oblikovanju vlastitih teza i pristupa radu. Veliko Vam hvala.

Ujedno, zahvalio bih i svojoj supruzi Ani, koja je u cijelom procesu bila podrška i oslonac. Žar koji je prepoznala u meni prenijela je i na sebe i tako postala jedna od glavnih sugovornica tijekom izrade rada. Stricu Tihomiru, koji mi je svojom ljubavi i vjerom u mene davao snage u vremenima kada je nisam imao, također ovim putem upućujem zahvalu.

1. Uvod

Važnost nastave povijesti može se prepoznati u tome što „pomaže učenicima u razumijevanju vlastitih kulturnih i nacionalnih korijena te u njegovanju nacionalnog identiteta. Spoznaje o drugim narodima i razumijevanje njihovih kultura pripremaju učenike za „život u multietničkom i multikulturalnome društvu“. ¹ Ona nudi cjeloviti pregled razvoja ljudskog društva na temelju izvora, stoga su važni udžbenici iz kojih učenici uče. Sadržaj često nije jednodimenzionalan, a jedna od glavnih zadaća mu je razviti kritičko razmišljanje kod učenika. Dakle, pitanja na koja se ovim radom nastoji odgovoriti postavljena su u kontekstu predodžbi o Nijemcima koje se mogu pronaći u sadržaju udžbenika od 1945. do 1975. godine. Izdvajanjem specifičnih predodžbi o Nijemcima i njihovom analizom, zaključit će se o funkciji predodžbi u nastavi povijesti i njihovom utjecaju na oblikovanje stavova učenika. Također će se nastojati odgovoriti na pitanje kako su te predodžbe oblikovane i što se njihovim oblikovanjem namjeravalo postići kod učenika.

Koristeći se imagološkim metodološkim postupcima u ovom radu ću analizirati sadržaj udžbenika povijesti na temelju komparativne analize predodžbi. Kao osnovni predmet istraživanja uzet će se predodžbe. Za definiciju koristit ću se navodom iz knjige *Prevođenje povijesti – teorijski obrati i suvremena historiografska znanost*, autorice Zrinke Blažević, a koja glasi da je predodžba: „Interferentna konfiguracija mentalnih slika, tekstualnih i netekstualnih reprezentacija i oblika prakse, koja se konstituira unutar određenog socio-historijskog konteksta.“ ² Dubinskom analizom predodžbi doći će se do onih elemenata teksta koji aktivno tvore predodžbe, odnosno koje mogu djelovati na stvaranje pozitivnih ili negativnih predodžbi o *Drugome* ³. Analiza će se provesti pomoću metodoloških postupaka imagologije koja se fokusira na analizu *toposa*, njihovih *vrijednosnih atribucija* te, naposljetku, cjelovitog *imaginarija* u zacrtanom vremenskom periodu. ⁴ Interpretacijom dobivenih rezultata analize sadržaja udžbenika prikazat će se svi sastavni elementi predodžbi o Nijemcima u udžbenicima povijesti.

Pri analizi građe potrebno je definirati specifične faktore koji su utjecali na razvoj nastave povijesti u SFRJ, a koje je detaljno istražio i prikazao Stefano Petrungaro u knjizi *Pisati povijest*

¹ MZOŠ 2006: 284.

² BLAŽEVIĆ 2014: 130.

³ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 59.

⁴ ISTI 2009: 178-182.

iznova. Najvažniju ulogu u tom pogledu imao je *Odjel Centralnog komiteta za agitaciju i propagandu*⁵ (dalje: Agitprop), koji je bio zadužen za kulturno-ideološka pitanja, koja su oblikovala sadržaj udžbenika povijesti u Jugoslaviji.

Agitprop je odigrao važnu ulogu u stvaranju federativnog sustava obrazovanja tako što je služio kao platforma vrhovne vlasti u oblikovanju obrazovnog sustava, nastavnih programa, a na koncu i sadržaja udžbenika. Važno je također napomenuti da je najvažnija uloga Agitpropa bila stjecanje, održavanje i očuvanje političke moći. Ozbiljnije ideje o preobrazbi društva i kulture prema socijalističkom modelu pojavljuju se 1947. godine. U vremenu između 1945.-1947. Agitprop se prije svega bavi konsolidacijom vlasti i političko-ekonomskim zakonodavnim okvirom.

Većina udžbenika koji su se koristili u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1948. su ruski udžbenici koji su direktno prevedeni, te su služili kao nastavna sredstva. Nakon rezolucije Informbiroa,⁶ dana 28. lipnja 1948., bilo je potrebno oblikovati nova načela i sustav vrijednosti u potrazi za „vlastitim putem ka socijalizmu“. Propaganda i ideološki utjecaj Agitpropa se nakon 1948. godine naglo povećava i prolazi kroz više faza. Jedna od njih je pojačano djelovanje na vojnoj sigurnosti i zadržavanju postojećeg vladajućeg sustava. Unitaran obrazovni sustav nije bio prvi po važnosti u Jugoslaviji u tom periodu, na što ukazuje i neredovitost rada pojedinih ministarstava prosvjete, te njihova povremena ukidanja. Dodatan problem predstavljala su nacionalna pitanja i pogledi na raznovrsne teme. Uz to, su kultura i prosvjeta bili su povjereni republikama, od kojih je svaka sama donosila i oblikovala vlastiti nastavni plan. Kako bi se riješili ovi problemi, Savezna vlada u Beogradu je početkom 1948. godine sazvala skup, čiji je rezultat bila stanovita unifikacija nastavnih planova i programa. Sve do pedesetih godina produžuje se trajanje obveznog osnovnoškolskog obrazovanja što ukazuje na pojačan napor vlasti da organizira svoj školski sustav. Tako se došlo i do pitanja trebaju li se u Jugoslaviji uvesti jednake udžbenike diljem federacije. Prevagnula je ideja da treba uvesti jednake udžbenike i odmah je izdana direktiva o daljnjem postupanju sa starim udžbenicima i priručnicima za nastavu, no republike su i dalje zadržale privremeno pravo samostalnog uređivanja sadržaja udžbenika.

⁵ PETRUNGARO 2009: 84.

⁶ GOLDSTEIN 2003: 258.

S obzirom na sve navedene faktore tijekom prvih godina oblikovanja unitarnog jugoslavenskog obrazovnog sustava može se zaključiti o mjeri u kojoj je međunarodno stanje utjecalo na domaće stručnjake kada je riječ o formiranju obrazovnog sustava i sadržaja udžbenika. U udžbenike se unose elementi marksizma, lenjinizma, te sadržaji vezani uz Narodnooslobodilačku borbu koji su, uz obrazovni cilj, imali zadaću oblikovanja načina razmišljanja učenika.

Zakon o školstvu koji je usvojen 1958. godine donio je mnoge nove odredbe u školski sustav. Za ovaj rad je posebno značajna odredba prema kojoj republičke prosvjetne institucije zadržavaju određeni stupanj autonomije u izradi školskih programa i udžbenika.⁷ Moglo bi se konstatirati da od te godine počinju izlaziti prvi jugoslavenski udžbenici, odnosno udžbenici isključivo domaćih autora. U tim udžbenicima počinju se javljati pojmovi kao što su jugoslavenstvo i jugoslavenski narod kao sastavni dio agitacijske politike vrhovne vlasti. Premda pojam “Jugoslaven” nije označavao pripadnika istoimenog naroda jer je Jugoslavija bila višenacionalna država, njegovo je uvođenje bilo motivirano sviješću da bi moglo doći do sukoba interesa federalnih nacija. S obzirom na opisano stanje, početkom 1960-ih započinje intenzivna propagandna politika u svrhu izgradnje socijalističkog društva Jugoslavije, no problem je predstavljalo „nacionalno pitanje“. S obzirom na to da je tada glavna direktiva bila federalizacija zemlje koja je prevladala sve do ranih 70-ih godina, republike su stjecale sve više nadležnosti pa tako i pravo upravljanja vlastitom prosvjetnom politikom, što se neposredno odražavalo i na sadržaj udžbenika povijesti toga vremena.⁸ Ovakav trend se nastavlja i do 1975. godine kada je odlučeno da će se u praksi primjenjivati oblik nastave koji je u skladu s načelima samoupravnog socijalizma. Svi daljnji udžbenici bit će prožeti jugoslavenskom ideologijom, a njihov su sadržaj nadgledale i odobravale strukture vlasti.

Važnost ovog istraživanja pokazuje činjenica da su u razdoblju između 1945. i 1975. oblikovane mnoge nacionalne predodžbe koje postoje do danas. One često oblikuju načine na koje pristupamo jedni drugima i na koje drugi pristupaju nama. Razumijevanje procesa oblikovanja auto- i heteropredodžbi važno je za prepoznavanje i kritičku analizu predrasuda i stereotipa što omogućuje postizanje dijaloga i, u konačnici, održavanje mira.

⁷ GOLDSTEIN 2003: 287.

⁸ PETRUNGARO 2009: 88.

2. Teorijski okvir i metodološki postupci

Predodžbe koje karakteriziraju *Drugog* (heteropredodžbe) i predodžbe koje karakteriziraju nečiji vlastiti identitet (samo- ili autopredodžbe) važne su za shvaćanje odabira i prikaza sadržaja u udžbenicima povijesti. One se tvore na više razina koje su u direktnom međusobnom odnosu. Prva razina je tekstualna i obuhvaća različite tekstualne trope. Oni su vrijednosno kodirani i uvelike utječu na usvajanje sadržaja udžbenika. Druga razina je intertekstualna i obuhvaća predodžbe koje se prenose iz jednog tekstualnog medija u drugi odnosno iz jednog u drugi udžbenik. Na toj razini se vrlo dobro može razlučiti koje predodžbe autor pojedinog udžbenika smatra relevantnima za prijenos određenog tipa znanja odnosno sustava vrijednosti.

Imagemi su osnovni elementi u izgradnji predodžbi. Drugim riječima, oni su dubinske strukture koje istom fenomenu odnosno etno-nacionalnoj zajednici pridružuju često i oprečne vrijednosti. Stoga se u etnokarakterologijama Nijemaca mogu utvrditi oprečne atribucije kao npr. “Nijemac-barbar” i “Nijemac-pjesnik”. Prvi primjer upućuje na opis Nijemaca u kontekstu njihovog ratničkog društva, koje se kao *barbarsko* opisuje još u rimskoj historiografiji (Tacit), a ta se terminologija koristi sve do moderne i suvremene povijesti. Drugi primjer se odnosi na karakterizaciju mnogih znamenitih ličnosti u njemačkoj povijesti, kao što je, primjerice, Johann Wolfgang von Goethe. Ova kategorizacija smješta predodžbu o *Drugom* u domenu kulture, što upućuje na napredno intelektualno društvo, dakle visoki stupanj civilizacijskog razvoja. Potrebno je imati na umu da predodžbe ne posreduju objektivno znanje o prirodi nekog kolektiva, već su u pitanju konstrukti koji odražavaju specifičan odnos između promatrača i promatranog. Analizom imaginarija u ovome će se radu analizirati slika koja se stvarala o Nijemcima u udžbenicima povijesti u jugoslavenskom razdoblju. Upravo to će biti tema ovog diplomskog rada. Analizom udžbenika nastave povijesti u Hrvatskoj u periodu od 1945. do 1975. istražit će se kontinuiteti i promjene predodžbi o Nijemcima u navedenom periodu. Analiza će se provesti pomoću metodoloških postupaka imagologije koja se fokusira na analizu *toposa*, njihovih *vrijednosnih atribucija* te, naposljetku, cjelovitog *imaginarija* u zacrtanom vremenskom periodu.⁹ Analizom će se nastojati zahvatiti svi vrijednosni aspekti jugoslavenskog imaginarija o Nijemcima i Njemačkoj prisutni u udžbenicima povijesti. Ti vrijednosni aspekti će se propitati iz perspektive

⁹ BLAŽEVIĆ 2014: 127.-139.

karakterizacije političke, ekonomske i moralne domene. Izdvojit će se pozitivne i negativne atribucije koje daju uvid u vrijednosni sustav jugoslavenskog društva. Unutar jugoslavenskog vrijednosnog sustava oblikovali su se kriteriji za procjenjivanje atribucija Nijemaca, na temelju kojih su se stvarale predodžbe i stereotipi. Shvaćanje prirode samog vrednovanja važno je za utvrđivanje realnih vrijednosti kao što su objektivno i subjektivno, dok se istovremeno u obzir uzimaju vrijednosni principi odnosno kriteriji njihova oblikovanja. Principi determiniraju način na koji se procjenjuju pojave u svijetu, kao što su *ideologije, društveni odnosi i tvorevine*. „One određuju uopćeno koji su „ispravni“, a koji „neispravni“ društveni odnosi i tvorevine, izražavajući time više ili manje neposredne položaje, interese i ciljeve pojedinih klasa i drugih društvenih grupa. Tako nastaju, s obzirom na osnovne socijalne sadržaje, vrijednosni principi robovlasničkih, feudalnih, buržoaskih i socijalističkih ideoloških sistema.”¹⁰ Svaki ideološki sustav sadrži u sebi veliki broj ovakvih vrijednosnih principa, koji se koriste kao kriteriji za procjenjivanje ljudskog ponašanja u kontekstu društvenog djelovanja.

2.1. Imagemi o Nijemcima

Etnokarakterološki konstrukti su osnova jugoslavenske reprezentacije *Drugog*, koji ujedno služe kreiranju predodžbi o *Drugom* i o vremenu u kojem nastaju. Na temelju njih se razvijaju vrijednosti koje oblikuju sliku o sebi, te daju uvid u percepciju osnovnih elemenata ljudskog života kao što su politika, ekonomija i društvo. Mora se uzeti u obzir kako se reprezentacija jugoslavenskog identiteta temelji na elementima kao što su *socijalizam, radničko samoupravljanje i oslobođanje*, dok su pri opisivanju Nijemaca zastupljeni oprečni pojmovi kao što su *fašizam, krupan kapital i osvajanje*. Također je važno ukazati na utjecaj sovjetskog svjetonazora koji se prenosio zahvaljujući prevođenju sovjetskih udžbenika. Kulturni transfer između Jugoslavije i Sovjetskog saveza je važan za razumijevanje jugoslavenske predodžbe o socijalizmu i zajedno s prvim jugoslavenskim idejama tvori polazišnu točku za stvaranje hibridnog kulturnog obrasca.¹¹ Taj obrazac održao se sve do rezolucije Informbiroa, kada se uslijed raskola sa Sovjetskim savezom ubrzano razvijao vlastiti jugoslavenski obrazac vrednovanja. Konstrukti o Nijemcima poslužili su kao distinktivne kategorije u određivanju

¹⁰ ŽIVOTIĆ 1986: 22.

¹¹ MEDVED 2008: 50.-69.

odnosa prema Drugom u Jugoslaviji, ali su u isto vrijeme diktirali i odnos prema vlastitom identitetu i ideologiji.

Udžbenici za peti razred osnovne škole značajni su jer se koriste kao nastavno sredstvo na prvoj godini učenja povijesti. Drugim riječima, služe za stvaranje prvih utisaka koje će učenici nositi u daljnje obrazovanje. U tom periodu se razvijaju asocijacije na društvene atribucije koje dovode do stvaranja stereotipa. Jedan takav stereotip je predodžba svih Nijemaca kao *barbara*, što je ujedno i prva informacija o njemačkom etnosu zastupljena u udžbenicima povijesti. Ta informacija povezana je s nastavnim sadržajima u kojima se obrađuju seobe naroda i gotovo je uvijek zastupljena u cjelinama kao što su: “Propast Rimskog Carstva” i “Augustovi ratovi”, gdje se njemački etnos prvi puta spominje pod imenom Germani. U nastavnim sadržajima u kojima se obrađuje povijest antike i srednjeg vijeka zadržava se germansko ime kojemu se pridodaju atribucije dodijeljene Germanima u rimsko doba. Germane se prepoznaje kao zaseban etnos sastavljen od mnogo plemena, no za sva plemena vrijede iste atribucije koje se ponavljaju u svim nastavnim sadržajima. Opisuje ih se kao *nasilnike*, *ratnike*, *pljačkaše* i *otimače*, što se sve može podvrstiti pod zajednički nazivnik “barbar”. To su prve predodžbe o Nijemcima s kojima se učenici susreću, a koje će se prenositi u svim nastavnim sadržajima svih razreda osnovne škole. Germansko ratničko društvo i njegovi običaji su ishodišna točka mnogih citata koji prezentiraju ambivalentnu sliku o Germanima. Kao primjer može se navesti: "U pograničnim oblastima uz Rajnu i Dunav počeli su se Germani ujedinjavati u velike ratničke saveze. Na donjem Dunavu pojavili su se Goti, na Rajni Franci i Sasi."¹² Iz ovog citata jasno je kako se pod pojmom Germani podrazumijevaju različite germanske etničke skupine kojima su pripisane iste atribucije. Tako se u većini nastavnog sadržaja germansko društvo opisuje kao *nazadno* i *agresivno*, dok se u drugom kontekstu to isto ratničko društvo hvali. Takva podvojenost u reprezentaciji Germana može se interpretirati kao kao ideološka prilagodba sadržaja, gdje se germanska ratobornost osuđuje u kontekstu pljačkanja i nasilnosti prema svim susjedima, dok se u doba borbi između Germana i Rimskog Carstva veliča njihova ratobornost i otpor. Evo i primjera: "Usporedno sa slabljenjem moći Rimske imperije sve su češći bili napadi Germana, Gala, Huna i susjednih ratobornih barbarskih plemena, koja su napadala ne samo na granice carstva, nego su i prodirala duboko u unutrašnjost imperije."¹³, može se prepoznati

¹² BABIĆ1949: 74.

¹³ LJUBOBRATOVIĆ I ČELIKOVIĆ 1952a: 82.

ratobornost kao glavni atribut Germana. Navedena karakterizacija stvara sliku o Germanima kao nezasitnim pljačkašima, dok se na primjeru revolta Germana protiv Rima njihova ratobornost hvali kao odlika koja im je omogućila pobjedu nad robovlasničkim društvom. Rimsko društvo je u udžbenicima povijesti prikazano kao apsolutističko i robovlasničko, što je u izravnom sukobu sa slobodom naroda i sličnim socijalističkim načelima, te je svaki otpor ili oružani ustanak protiv takvih tvorevina uvijek slavljen. Ovdje se spominje i pojam *revolucija*, koja se koristi kao jasan pokazatelj vlastitih društvenih vrijednosti. Na primjeru citata "Rimska država i robovlasničko društvo propalo je pod zajedničkim udarcima barbarskih naroda i pod udarcima revolucije"¹⁴ jasno je da se revolucija percipira kao prirodan proces i protuteža rimskom robovlasničkom društvu, što se u sklopu jugoslavenskog imaginarija izuzetno pozitivno ocjenjuje.

U prikazu osvajanja germanskih teritorija od strane Rima, Germane se opisuje kao *potlačene, neslobodne i izrabljivane*. Negativne atribucije koje su nekad bile pripisivane germanskom etnosu i dalje su sadržane u imaginariju o Germanima, no u kontekstu borbe protiv rimskog okupatora i agresora te iste atribucije pozitivno se tumače. U jednoj lekciji Germani su predstavljeni kao barbari koji pred sobom sve pale i pljačkaju, dok su u sljedećoj *u lancima i pod tuđinskom vlašću*. Pokoravanjem Germana, Rim je dobio robove, vojnike i porezne obveznike, o čemu svjedoči sljedeći citat: "Car je Trajan izgradio i granice prema Germaniji, od Rajne sve do Dunava, s grabama, nasipima, zidovima i utvrdama, da bi spriječio provala barbara sa sjevera. Tu utvrđenu granicu dao je na čuvanje naseljenim graničarima Galima i Germanima. Oni dobiše zemlju za obrađivanje, ali su jednu desetinu od prihoda, stoke i voća morali davati državi."¹⁵ Iako podređeni Rimu, germanski ratnici opisivani su na jednak način, tj. ne mijenja se prikaz njihovog društva kao *ratničkog i agresivnog*. Štoviše, ratničke sposobnosti germanskih vojnika se veličaju i u sastavu rimske vojske. U tom smislu vrijedi navesti primjer opisa prodiranja u rimski teritorij: "Najzad je u Galiji bio pobijeđen od rimske vojske, u kojoj su služili germanski narodi. Zapovjednici bili su gotovo sami Germani".¹⁶ Iz tog citata može se uvidjeti kako se u *obrani* protiv novog vala barbara Germani slave kao vojnici u službi obrane *tuđinske* države. To što su Germani sada branili Rim od provala barbara, ne znači da se Germane više ne opisuje kao barbare. Navedena atribucija će se i dalje pridavati Germanima, tj. Nijemcima

¹⁴ BABIĆ 1948: 77.

¹⁵ LJUBOBRATOVIĆ I ČELIKOVIĆ 1952b: 87.

¹⁶ BABIĆ 1948: 102.

tijekom čitavnog prikaza nastavnog sadržaja u udžbenicima, jedino će se prilagođavati opisu vremenskog razdoblja koje se obrađuje u nekoj nastavnoj cjelini. Tako se u poglavljima udžbenika posvećenima Francusko-pruskom ratu i padu francuskog carstva navodi: "Francuska vlada nije nikako željela, da se na istočnoj granici Francuske pojavi tako agresivan i opasan susjed, kao što bi bila Njemačka."¹⁷ Iz ovih citata se može zaključiti da se atribucije kao što su *agresivan* i *opasan susjed* pripisuju Nijemcima od samog početka njihovog spominjanja u nastavnom sadržaju. Pomoću navedenih imagera postupno se oblikuje sintagma *civilizirani barbari*. Iako je atribucija *barbar* proširena oprečnim pojmom *civilizirani*, zadržava se ideja o Nijemcima kao generalno *nazadnom narodu*. Imager *civilizirani barbari* može se protumačiti novim oblikom ideološke prilagodbe nastavnog sadržaja kada se nastoji objasniti njemačka snaga, produktivnost i politička moć, no ti se aspekti njemačke etnokarakterologije negativno vrednuju. Tako se s jedne strane uviđa određena snaga njemačkog etnosa, no s druge strane no s druge strane se njemački napredak osuđuje jer se njihova politička moć povezuje s teritorijalnom ekspanzijom, ekonomski procvat s podržavanjem krupnog kapitala, a jačanje vlastitog društva sa zatiranjem drugih naroda. Citat preuzet iz francuskih novina, koji se navodi u udžbenicima, ukazuje na stvaranje poveznice između pojmova *barbar* i *civilizirani barbar*, te glasi: "Nijemci su barbari, i hvale se time. Oni se ponose, što su se vratili 15 stoljeća unatrag i ponovno postali Germani iz vremena divljaštva."¹⁸ Ovdje se jasno može prepoznati potreba autora da putem asocijacija iz prethodnog gradiva potakne proces izjednačavanja pojmova *barbar* i *civilizirani barbar*, odnosno da se moderno njemačko društvo prikaže na jednak način i s jednakim aksiološkim predznakom kao i germanski narodi u doba Rimskog Carstva. Budući da se ove etnokarakteristike prikazuju kao inherentne Nijemcima, javlja se potreba za distinkcijom poznatih ličnosti i njihovim izdvajanjem iz njemačkoga imaginarija. Tako se poznate ličnosti kao što su veliki umjetnici, znanstvenici i političari odvojeno prepoznaju i kategoriziraju. Kao primjer toga mogu se navesti političari koji su iste nacionalnosti, ali se dijametralno suprotno opisuju - Karl Marx i Otto von Bismarck. Marxova se nacionalna pripadnost rijetko spominje ili se uopće ne navodi, dok se Bismarck opisuje kao *junkera* i pripadnika pruske buržoazije.¹⁹ Na temelju svojih zasluga za razvoj marksističke doktrine Marx se uzdiže na nadnacionalnu razinu i tako se nastoji izdvojiti iz imaginarija o Nijemcima. Na primjeru prikaza Francusko-pruskog

¹⁷ GALKIN, ZUBOK, NOTOVIĆ I HVOSTOV 1946: 34.

¹⁸ ISTI 1964: 57.

¹⁹ JEFIMOV 1947: 121.

rata, Marx je predstavljen kao osoba koja podržava uspostavu Republike i poziva radnike na uzajamnu suradnju, što se što se vrednuje izuzetno pozitivno.

S druge strane, ličnost Otta von Bismarcka prikazuje se na drugačiji način, s dozom opreznosti. Prepoznaju se i navode njegove vrline, ali mu se istovremeno dodjeljuju negativne atribucije pa ga se opisuje na sljedeći način "Veliki politički radnik, istaknuti diplomat, usrdni zaštitinik interesa pruskih posjednika-junkera i krvni neprijatelj radnika i seljaka - Otto von Bismarck"²⁰. Opisujući Bismarcka, drugi autor pak kaže: "Visoki rast, neukrotiva narav, surovost i u postupku sa seljacima, praktičan um, upornost i nebiranje sredstava za postizanje ciljeva - to su Bismarckove karakteristične osobine."²¹ Navedene atribucije prenosile su se i implementirale u prikazima njemačkog etnosa. Dakle, iako se prepoznaju pozitivne atribucije naroda i njegovih znamenitih ličnosti, one su još uvijek ovisne o osnovnoj predodžbi o Nijemcima kao barbarima. Iz citata "Nijemci su barbarski pucali na bolnice i rušili umjetnine.", gdje se autor referira na Francusko-pruski rat, jasno se opaža ambivalentnost u prikazu Nijemaca. S jedne strane Nijemci su visoko kulturni narod, koji je zaslužan za mnoga umjetnička djela, dok se s druge strane on ponaša necivilizirano, jer tijekom rata uništava tuđe umjetnine. Na temelju ovog primjera može se zaključiti da je imagem o Nijemcima kao civiliziranim barbarima samo produžetak izvorne predodžbe o njemačkom narodu. Ovakva predodžba o Nijemcima zadržava se udžbenicima u cijelom periodu između 1945. i 1965. godine kada dolazi do zaokreta u količini zastupljenog sadržaja o Nijemcima zbog promjena autopredodžbi u okviru jugoslavenskog imaginarija.

U godinama nakon 1965. može se primjetiti jačanje tendencije nacionalnog raslojavanja u prikazima naroda Jugoslavije, no i dalje se koriste pretežito nacionalne atribucije u opisima socio-ekonomskih formacija. Kada je riječ o prikazima društvenog uređenja, prisutna je jasna ideološka podjela. Fašizam i njegove tekovine suprotstavljene su socijalističkim, pri čemu se propast fašizma i uspostava socijalizma prikazuju kao prirodne pojave u ljudskoj borbi za napredak. Društvene razlike se vrlo precizno definiraju u svim izdanjima udžbenika, tijekom čitavog analiziranog perioda. Nastojalo se i uspostaviti kontrast između njemačke i jugoslavenske etnokarakterologije, o čemu zorno svjedoči sljedeći navod: "S porobljenim narodima Hitler nije postupao jednako. Nešto je bolji bio njegov odnos prema skandinavskim i

²⁰ ISTI 1947: 122.

²¹ ĐURANOVIĆ 1954: 84.

baltičkim narodima, koje je smatrao najbliže Nijemcima, nego na primjer, prema Slavenima, koje je smatrao robovima."²² Takav prikaz odnosa Nijemaca prema Slavenima uvelike pogoduje razvijanju predodžbe o Nijemcima kao neprijateljima. Imajući na umu zadatke nastave povijesti u periodu od 1945. do 1965. godine, primjećuje se kako se inzistiranje na ovakvim atribucijama može povezati s pobuđivanjem mržnje prema neprijatelju. Nijemci se kontinuirano prikazuju kao neprijatelji svih naroda koji ih okružuju. Stoga se i političke ličnosti poput Fridriha II opisuju prema atribucijskoj matrici karakterističnoj za prikaz neprijatelja. To dobro ilustrira sljedeći navod: "Budući da je njemačka buržoazija pri koncu XIX. i u početku XX. st., a najviše u hitlerovskoj Njemačkoj izgradila do krajnjih granica ropsku poslušnost prema vladi s jedne strane, a osvajački duh i želju za porobljavanjem drugih naroda s druge strane, ona se divila ličnosti Fridriha II. i nazivala ga "Velikim".²³ Na temelju ovih atribucija oblikovale su se nove sastavnice imagama *neprijatelj*, pa su tako Nijemci prikazani kao *bezobzirni, dresirani, vojnički* narod kojem se ni u kojem slučaju ne može vjerovati. Pojava takvih atribucija vidljiva je iz prikaza napada nacističke Njemačke na Sovjetski savez, s kojim je Njemačka imala potpisani sporazum. Budući da je u prikazima nastavnog sadržaja u udžbenicima vjerodostojnost njemačkog naroda više puta diskreditirana, takva predodžba o Nijemcima u okviru jugoslavenskog imaginarija mogla je izazvati snažnu odbojnost. Navodima poput: "Obraćajući se narodima Sovjetskog Saveza, Staljin je taj napad nazvao "vjerolomnim". A što je zapravo i mogao očekivati od Hitlera i fašističke Njemačke?"²⁴ ukazuje se na postojanost izvornih atribucija pripisanih njemačkom etnosu što utječe na daljnji razvoj negativnih predodžbi o Nijemcima.

Ideološki elementi komparacije se ne mijenjaju, ali postupno sve manje utječu na sadržaj heteropredodžbe o Nijemcima. Tako se više ne proglašava sve Nijemce fašistima, već se jednoznačnim karakterizacijama poput: "Nacisti su njemački fašisti, a financira ih buržoazija."²⁵ nastoje ublažiti generalizacije o Nijemcima koje su bile prisutne u udžbenicima iz ranijih razdoblja. Osim toga, navedeni citat pokazuje da se nastojalo opisati ustroj njemačkog društva, ali i istaknuti njegovu ideološku razliku u odnosu na jugoslavensko. Izdvajanjem određene grupacije, kao što su bili nacisti, pojavljuje se mogućnost promjene u oblikovanju

²² ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 104.

²³ GROSS 1955: 113.

²⁴ JELIĆ, VUKADINOVIĆ I BILANDŽIĆ 1975: 89.

²⁵ ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 93.

heteropredodžbi o cjelokupnom njemačkom etnosu, te se omogućava skidanje kolektivne odgovornost s njemačkog naroda. Na taj se način zaobilazi generalizacija svih Nijemaca kao fašista, te se dio etnosa izdvaja i njemu se pripisuju nove atribucije. Takvo reinterpetiranje povijesnih činjenica donekle ublažava negativne predodžbe o Nijemcima i njihova slika u udžbenicima postaje fleksibilnijom. U kasnijim udžbenicima nailazi se na sve više pozitivnih atribucija pridavanih njemačkom društvu, posebice onim njegovim elementima koji su bili zastupljeni u vlastitom, jugoslavenskom društvu. Imagem o njemačkoj revoluciji postaje sve zastupljeniji u sadržaju udžbenika i dodjeljuju mu se pozitivne karakteristike. To se najbolje može uočiti u prikazima znamenitih ličnosti iz vremena revolucija, kao što je Roza Luxemburg. Ukazuje se na njezinu pripadnost socijalističkom pokretu i njezino društveno djelovanje, te se na temelju toga ona pozitivno ocjenjuje. S druge strane, ona se prikazuje i negativno, tako što se kritiziraju njezine odluke i određeni postupci, koji nisu odgovarali ideološkim normama postavljenima od strane socijalističkog društva u borbi protiv represije i reakcionarne vlade. Na početku citata se kaže da je Roza Luxemburg: " (...) bila (...) vrlo nadarena i stvari proletarijata duboko odana.", dok se u nastavku navodi: "Roza Luxemburg, revnosna pristašica ideje masovnog političkog štrajka, učinila je u tom pitanju niz oportunističkih pogrešaka. Ona nije shvaćala, da se treba boriti, da masovni politički štrajk preraste u naoružani ustanak, koji je najviši oblik proletherske borbe za vlast."²⁶ Na taj se način uspostavlja razlika između pozitivno vrednovanih osobnih uvjerenja Roze Luxemburg i njezina negativno vrednovanog političkog djelovanja koje je prikazano kao *nedostatno* i *puno pogrešaka*. Takav princip primjenjuje se i u prikazima drugih znamenitih ličnosti, ali i čitavog njemačkog društva. Na sličan način osuđuje se i podvojenost njemačkih socijalista, koje se smatra predvodnicima potencijalnog društvenog napretka u Njemačkoj. U navodu: "Njemački socijalisti podjeljeni su na Lasalovce i Ajzenahovce. (...) Lasalovci su se i dalje držali pogrešnih nazora Lassalovih."²⁷, može se razabrati nacionalna, ideološka i politička karakterizacija njemačkog društva. Tako se stvara predodžba da je dio njemačkog naroda bio na ispravnom ideološkom putu, dok se istovremeno kritiziraju pogrešni koraci pojedinaca i čitavog njemačkog naroda. Nakon razbijanja socijalističkog pokreta u Njemačkoj od strane reakcionarnih snaga, njemačko je društvo opisano na sljedeći način: "Karteli razvijaju monopol u svim granama proizvodnje - postiže se viši

²⁶ GALKIN, ZUBOK, NOTOVIĆ I HVOSTOV 1951: 63.

²⁷ ISTI 1951: 65.

stupanj kapitalizma, odnosno imperijalizam. Nigdje imperijalizam nije dobio tako agresivan karakter kao u Njemačkoj."²⁸

Zbog pomanjkanja sličnosti u povijesnom razvoju jugoslavenskog i njemačkog naroda, među njima se počinje povlačiti jasna razlika, posebno u razdoblju kasnog 19. i prve polovice 20. stoljeća. U tom periodu razlike u socio-ekonomskom poretku dvaju naroda se naglašavaju i kontekstualiziraju kako bi se dodatno osnažio jugoslavenski sustav vrijednosti i autopredodžbi.

2.2. Kreiranje predodžbi o Nijemcima u udžbenicima povijesti

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata javlja se jasna potreba za distinkcijom naroda koji su u njemu sudjelovali i redefiniranjem društvenih i političkih vrijednosti. Pojmovi kao što su *antifašizam*, *socijalizam*, *borba proletarijata* i *klasna borba* definiraju u jugoslavenskim udžbenicima ratne pobjednike. Nacionalne i ideološke razlike su, dakle, distinktivna osnova na temelju koje se sastavlja vrijednosni sud, odnosno *jugoslavenski imaginarij* o Nijemcima koji se prenosi i razvija u udžbenicima povijesti. Učenici se na nastavi povijesti prvi puta susreću s mnogim državno-pravnim, ali i političkim pojmovima i konceptima, te je u toj fazi na oblikovanje njihova vrijednosnog sustava i pogleda na svijet itekako moguće aktivno djelovati. Svakako je važno identificirati i razlikovati simboličke i praktičke aspekte, čime se postiže raslojavanje teksta i otvaraju se različite mogućnosti interpretacije sadržaja udžbenika. U nacionalnoj retorici krajem rata pa sve do raskola između Jugoslavije i Sovjetskog saveza dominira sljedeći Staljinov citat: „Obrazovanje je oružje čiji efekat zavisi od toga tko ga drži u svojim rukama, koga tim oružjem hoće udariti.”²⁹ Činjenica da je ova izreka često korištena u Jugoslaviji do 1948. godine implicira kako je vlast itekako bila svjesna utjecaja kojeg nastava povijesti može imati na buduće generacije. Jasnim, ali i implicitnim odvajanjem pozitivnih i negativnih atribucija nekog društvenog uređenja dolazi se do dijalektičke forme “objektivnosti” koja postaje imperativna za predstojeće godine. Tako se *uspostava socijalizma* opisuje kao *prirodna* i *napredna*, dok se o *uspostavi fašizma* u Njemačkoj govori kao o *protuprirodnoj* (ljudska priroda) i *nazadnoj*. Jasnim definiranjem poželjnih društvenih atribucija postavlja se temelj za kreiranje predodžbi.

²⁸ GALKIN, ZUBOK, NOTOVIĆ I HVOSTOV 1951: 72.

²⁹ KOREN 2012: 120.

Kao predložak za analizu procesa razvoja može se uzeti ukupan korpus *Nastavnih planova i programa za osnovnu školu*.³⁰ Oni postaju rafiniraniji tijekom godina, no ipak se mogu izdvojiti ključni periodi u kojima se uočava evidentna razlika u konceptualizaciji sadržaja udžbenika, ali i metodičkih priručnika za nastavnike. Ti periodi su definirani direktivama koje je izdavala vrhovna vlast, čiji interesi u organiziranju pojedinih elemenata društva i države nisu uvijek bili linearni. Kako se politička stabilnost i opće socio-ekonomsko stanje u državi tijekom godina postepeno stabiliziralo, sve se više pažnje posvećivalo temeljitom organiziranju obrazovnog sustava. U organiziranje se ne ubraja samo ustroj sustava i škola, već i njihovo opremanje i održavanje. Tako se definiraju i osnovni zadaci nastave povijesti koji propisuju kako se treba održavati nastava i kakve podražaje ona mora potencirati kod učenika. Na isti način se razvija i sadržaj udžbenika, čiji su navedeni elementi bili unaprijed određeni, a koji su uvelike doprinosili stvaranju slike o Nijemcima kod učenika osnovnih škola. Specifična svojstva Nijemaca koja je trebalo osuditi i suzbijati stavljaju se u opreku sa svojstvima jugoslavenskih naroda što je potenciralo daljnju afirmaciju ideje jugoslavenstva u narodu i to pomoću propagiranja ideje jugoslavenskog patriotizma koji se prvi puta pojavljuje u pedesetim godinama. Svi ovi elementi mogu se detektirati u definiranju zadataka nastave povijesti koji su su doista određivali njezin sadržaj i nastavnu praksu. Tako se u *Programu za osnovnu školu* (dalje: *Program*) u periodu od 1945. do 1948. godine kao zadaci povijesne nastave navode:

*1. upoznavanje učenika sa prošlošću naših naroda i naše domovine Jugoslavije; 2. razvijanje ljubavi i odanosti prema domovini i njenim narodima; 3. učvršćivanje bratstva i jedinstva naših naroda i svih tekovina narodno-oslobodilačke borbe; 4. odgoj učenika u nepomirljivoj mržnji prema neprijateljima domovine, prema svim onima koji rade na uništavanju tekovina naše narodno-oslobodilačke borbe.*³¹

Prije svega važno je napomenuti osnovne atribucije kojima je opisivano novo jugoslavensko društvo. To su elementi *jugoslavenstva*, *antifašističke borbe*, *bratstva i jedinstva*, *otpora*, i *pobjede*. Oni su važni tekstualno posredovani fenomeni koji diktiraju apsolutne vrijednosti, te u isto vrijeme omogućavaju uvid u sustav vrijednosti kakav je stvaran u Jugoslaviji. Iz analize tih elemenata proizlazi zaključak da je velika pozornost posvećivana definiranju nacionalnog identiteta. Identitet se može definirati kao društveni subjektivitet

³⁰ KOREN 2012: 562.

³¹ ISTI 2012: 122.

pojedina i grupa koji istodobno uključuje i istost i razliku.³² Kao sastavni dio jedne društvene grupe, pojedinac preuzima određeno vrednovanje drugih društvenih grupa i time stvara okvire prosuđivanja i vrednovanja, što dodatno potencira kreiranje i usvajanje nacionalnih stereotipa. Stereotipi i predodžbe zajednički čine *imaginarij* nekog društva, te tako mogu direktno utjecati na kolektivno pamćenje cijelih generacija. To kolektivno pamćenje ne samo da definira društvo u trenutku u kojem se oblikuje, već uvelike diktira razvoj i potencijalne promjene kroz koje određeno društvo prolazi.

Već je na prvi pogled evidentno u kojoj su mjeri elementi navedeni u prethodnom ulomku djelovali na oblikovanje sadržaja koji se ticao Nijemaca. Specifična svojstva Nijemaca i Njemačke koja je trebalo osuditi i suzbijati dijametralno su suprotstavljena jugoslavenskim u svim aspektima u okviru *Programa za osnovnu školu*, što uvelike determinira sadržaj udžbenika prije nego li su uopće napisani. Imajući to na umu, analizom zadataka navedenih u programima nastave povijesti i uočavanjem promjena u njima mogu se pouzdano odrediti osnovni aksiološki elementi narativa o Nijemcima. Tumačenja i vrednovanja pojedinih atribucija koje se pridaju Nijemcima preuzeta su izravno iz političkog diskursa. Sintagme kao što su *stoljetna borba protiv stranih zavojevača*, *vjekovni neprijatelji* i *njegovanje patriotskih osjećaja* smatrani su osnovnim vrijednostima koje se moraju prenijeti na učenike. Zadaci u nastavi povijesti pokazatelji su kako se promišljalo, kako se trebalo promišljati i na kraju kako se trebao doživjeti svijet oko sebe.

Sljedeći *Program nastave povijesti* izrađen je u periodu između 1948. i 1949. godine, a njegovi zadaci glase:

*1. da upozna učenike s najvažnijim događajima iz prošlosti naših naroda i naše domovine Jugoslavije i da kroz to upoznavanje približi učenike pravilnom shvaćanju sadašnjosti; 2. da razvija ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima; 3. da upoznavanjem borbe naših naroda u toku povijesti protiv osvajača i ugnjetača odgaja učenike u duhu aktivnih boraca za slobodu i nezavisnost svoje domovine; 4. da učvršćuje i dalje razvija bratstvo i jedinstvo te ostale tekovine Narodno-oslobodilačke borbe; 5. da razvija čuvstva ponosa svojom domovinom, njenom slavnom prošlošću i uspjesima u sadašnjosti, i da razvija nepomirljivu mržnju prema neprijateljima domovine, prema svim onima koji rade na uništavanju tekovina naše narodno-oslobodilačke borbe.*³³

³² BLAŽEVIĆ 2014: 132.

³³ KOREN 2012: 562.

Na temelju ovoga popisa zadataka može se utvrditi kako su osnovne vrijednosti zadržane i nastoje se prenijeti u budućnost, ali uz dodatak elemenata kao što su *ponos svojom domovinom Jugoslavijom i pravilno shvaćanje sadašnjosti*. Ovakvi jezični i simbolički konstrukti uvelike utječu na razvoj svijesti školske djece o samima sebi i svojoj okolini, te tvore temelje za oblikovanje predodžbi učenika prema drugim narodima, konkretno prema Nijemcima. Uzimajući u obzir peti zadatak, koji je također preuzet iz ranijih programa, može se uočiti indikativan element u izgradnji predodžbi, a to je *mržnja*. Poticanjem mržnje izravno se oblikuje i usmjerava ukupna izgradnja jugoslavenskog imaginarija o Nijemcima. Za shvaćanje ovog procesa važno je prikazati osnovne kategorije vrednovanja - objektivnost i subjektivnost. Objektivnost nalaže da se iznose činjenice, odnosno da se daje opis stvarnosti koji nije obojen osobnim stavovima promatrača ili osobe koja opisuje. S druge strane, subjektivnost implicira jednostranost u opisivanju i može se iskazati kao *rezultat individualnih intencija i praktične konstrukcije smisla*.³⁴ Kategorija objektivnosti je ustvari subjektivna, jer se pri izgradnji jugoslavenskog imaginarija definira pomoću *naučnih istina* i prihvatljivih atribucija, a koji suprotstavljanjem oprečnih vrijednosti oblikuju atribucijski okvir za stvaranje osnovnih auto- i heteropredodžbi. Taj okvir se kasnije modificira po potrebi, odnosno ovisno o sadržaju koji se prenosi, kao osnovna vrijednost društva. Već u periodu od 1950. do 1952. dolazi do prvih takvih većih promjena koje ukazuju na stanje u društvu, no u jednakoj mjeri i na stanje na vrhu vlasti. Te promjene mogu se uočiti i na promjeni sadržaja zadataka nastave povijesti, a koji glase:

*1. da upozna učenike s najvažnijim događanjima iz povijesti naših naroda, naročito s Narodno-oslobodilačkim ratom i njegovim tekovinama, kako bi pravilno shvatili zakonitosti historijskog razvoja i našu sadašnjicu; 2. da u njima razvije ponos i oduševljenje za velika djela naših naroda, a time i ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima; 3. da upoznavanjem borbe naših naroda protiv osvajača i ugnjetuća odgaja učenike u aktivne borce za slobodu svoje zemlje, da ih razvije u svijesne graditelje i branitelje nezavisnosti FNRJ, nepomirljive u borbi protiv neprijatelja svoje domovine; 4. da ih upozna s osobito značajnim događajima iz opće povijesti, naročito s onim događajima, s kojima se naša narodna povijest usko povezuje; 5. da ih upozna s pravednom i naprednom borbom svih naprednih snaga u svijetu, kao i s našom borbom za jednakopravne socijalističke odnose među narodima; 6. da odgoji u njima ljubav prema onome što je u povijesti napredno i čovječno, a mržnju prema svemu reakcionarnom i nečovječnom svijetu, tako da njihov put krene svjesno svestranom i neograničenom društvenom razvoju.*³⁵

³⁴ BLAŽEVIĆ 2014: 129.

³⁵ KOREN 2012: 562.

Navedeni zadaci ukazuju na pojačanu potrebu isticanja imagogenerativnih elemenata, čiji je cilj bio izgradnja socijalističkog sustava i nadnacionalnih autopredodžbi putem izravnog utjecaja na stavove učenika. Kao što se može primijetiti iz zadataka nastave povijesti, oblikovanje kriterija vrednovanja socijalističkog društva nije bilo linearno i odvijalo se u više smjerova. Retorička sredstva postaju sve preciznija tijekom godina, te se sve više prebacivao naglasak na konstruiranje socijalističkog društva i tome pripadajuće autopredodžbe. Dinamika između auto- i heteropredodžbi se mijenja, pa tako i njihovo oblikovanje. Počinju se preuzimati pojedine činjenice kao potkrijepe kontinuiteta i postojanosti imagotipskih sustava i stuktura, koje se potom koriste kao „naučne istine“³⁶. Ovakve se šablonske predodžbe prenose iz udžbenika u udžbenik, od autora do autora i definiraju samu osnovu jugoslavenskog imaginarija o Nijemcima. U periodu prije 1960. godine osjetio se veliki utjecaj prevedenih sovjetskih udžbenika, ali i opće nastavne metodike, na koju direktno utječe staljinistička misao.

U zadacima nastave povijesti iz perioda od 1960. do 1961. godine dolazi do konkretnih promjena, odnosno isticanja specifičnih elemenata koji se prenose iz starijih programa, dok se neki elementi kao što je već spomenuta *mržnja*, u potpunosti ispuštaju. Nadnacionalni elementi jugoslavenstva sve su dominantniji i imperativniji. Zadaci povijesti tako glase:

*1. da kod učenika formira saznanje o neprekidnom razvoju ljudskog društva, o njegovom postepenom, ali nezadrživom kretanju od nižih oblika prema višim oblicima društveno-ekonomskog života i tako izgrađuje uvjerenje o čovjeku i njemu svojstvenoj stalnoj borbi za bolji, ljepši život i o osjećanju pripadnosti naprednim snagama u toj borbi; 2. da upozna učenike s osnovnim epohama historijskog razvoja čovječanstva i sa snagama, koje nose taj razvoj, da ih upoznaje s najznačajnijim zbivanjima u pojedinim epohama, preko kojih se najjasnije ilustrira progresivan hod historije; 3. da učenike upozna sa značajnim razdobljima iz prošlosti naših naroda i njihovom borbom za slobodu, a posebno s novijim periodom naše historije: s Narodnooslobodilačkom borbom i izgradnjom socijalizma, te da tako pridonese razvijanju njihove patriotske svijesti; 4. da učenike upozna s osnovnim historijskim pojmovima, koji su potrebni za razumijevanje suvremenih događaja u svijetu.*³⁷

Svaka nova društvena formacija se smatrala naprednijom od one prethodne zbog načina korištenja prozvodnih snaga, pa je tako u predodžbi o njihovom uzlaznom linearnom slijedu bila ugrađena ideja o povijesnom kretanju kao neprestanom napretku od “nižih” prema “višim” i

³⁶ ISTI 2012: 129.

³⁷ KOREN 2012: 564.

“savršenijim” formama društvenog uređenja.³⁸ U udžbenicima prevladava dijalektičko-materijalistički pogled na svijet, koji je snažno zastupljen u retorici tadašnjih povjesničara. Takav materijalistički pogled na svijet odigrao je veliku ulogu u koncipiranju sadržaja udžbenika jer je direktno utjecao na perspektive razvoja društva, odnosno na shvaćanje sadašnjosti. Shvaćanje sadašnjosti se također opisuje kao “ (...) jedno od najjačih oruđa za formiranje društveno-političke svesti učenika.”³⁹ Iz te misli kristalizira se potreba za usmjeravanjem društva u pretvorbi u socijalističko, koje ima vlastite moralne vrijednosti, a koje se mogu usporediti s nekim drugim sustavom ili društvom. Smjer povijesnog razvoja poistovjećuje se s općim zakonom društvenog razvoja. Time se omogućava izdvajanje i interpretacija pojedinih elemenata koji su u svojoj društvenoj cjelini isprva pejorativno predstavljeni. Kao primjer se može navesti predodžba o njemačkom proleterijatu, koji je u suštini pozitivno prikazan pomoću elemenata s kojima se učenik trebao poistovijetiti. Za njemački proletarijat se navodi kako se *borio za slobodu, za napredak* i na kraju se opisuje kao *revolucionarna masa*, dok se s druge strane kritizira njegova *ideološka podvojenost, neorganiziranost i nespremnost za revoluciju*.⁴⁰ Na taj način se po prvi puta postavlja osnovni kriterij za podjelu Nijemaca na “dobre” i “loše”, što je u potpunom kontrastu s jugoslavenskom autopredodžbom. Prilikom opisivanja pojedinih povijesnih pojava ili povijesnih osoba sve je manje generalizacija, odnosno inzistira se na njihovom pojedinačnom prikazu. To je doprinijelo razvijanju individualnih stavova o specifičnim povijesnim pojavama što je pak utjecalo na mijenjanje načina stvaranja predodžbi i na njihovu aksiološku kvalitetu.

U razdoblju od 1961. do 1965. godine dolazi do dodatnih promjena u zadacima nastave u koje se uvode novi elementi. Počinje se uviđati potreba za sustavnom decentralizacijom, što dovodi i do različitih interpretacija pojedinih povijesnih pojava i njihovih atribucija među federativnim republikama. U isto vrijeme, više nego ikada potiče se patriotizam i izgradnja pozitivnih emocija prema vlastitoj domovini i narodu, što je povratno utjecalo i na razvoj predodžbi o Nijemcima. S jedne strane uviđa se potreba za naglašavanjem vlastitog identiteta i vlastitog socio-ekonomskog statusa. Socio-ekonomski status je mjesto na društvenoj hijerarhiji koje određuje strukturu potreba i stavova, usmjerenih na mijenjanje ili zadržavanje postojećeg stanja, što evidentno utječe i na razvoj predodžbi o drugima. Osnovna ideja u tom periodu je da

³⁸ ISTI 2012: 118.

³⁹ ISTI 2012: 119.

⁴⁰ ĐURANOVIĆ 1954: 57.

se povijest treba promatrati u kontekstu pravilne smjene socioekonomskih formacija koje ujedno pružaju i okvir za njegovu periodizaciju, što dodatno naglašava potrebu za isticanjem atribucija *vlastitog* naspram nekog drugog. Vlastiti identitet nastoji se zasebno definirati unutar jugoslavenskog imaginarija prikazujući ga u sklopu ultimativnih vrijednosti nužnih za izgradnju socijalističkog društva, dok se istovremeno vrijednosti vlastitoga uspoređuju s vrijednostima drugih naroda. To se može izuzetno dobro vidjeti i na primjeru smještanja jugoslavenskog naroda među *napredne narode*, što definitivno ukazuje na postojanje vrijednosnog sustava. Taj vrijednosni sustav začet je već 1944. godine, no on je kontinuirano prolazio kroz razne promjene koje su relevantne za razvoj predodžbi o sebi, ali i o *Drugome*. Može se sa sigurnošću konstatirati da politička psihologija⁴¹ dobiva veliku ulogu u kreiranju sadržaja udžbenika, što omogućava analizu promjene i prilagođavanja slike o Njemačkoj.

Najveći zaokret osjeća se u udžbenicima i zadacima nastave povijesti iz perioda donošenja novih direktiva za školstvo iz 1972. godine. Na temelju njihova sadržaja može se prepoznati potreba za promjenom jugoslavenskog imaginarija, kao odgovor na društveno-političko stanje u državi, ali i svijetu. Tako se u zadacima mogu uvidjeti velike razlike naspram svih prethodnih zadataka:

1. da učenicima dade osnovno znanje o najvažnijim povijesnim zbivanjima, kulturnim dobrima i najznačajnijim ličnostima iz povijesti hrvatskog naroda, ostalih jugoslavenskih naroda i drugih naroda koji su imali veći utjecaj na povijesna zbivanja u nas i u svijetu; 2. da ih uvodi u shvaćanje zakonitosti društvenog razvoja i uočavanje značenja proizvodnih snaga društva koje su utjecale na gospodarski, politički, društven i kulturni život čovječanstva; 3. da ih uputi u povijesno značenje i umjetničku vrijednost kulturne baštine kako bi znali cijeniti stvaralačku snagu hrvatskog naroda, ostalih naroda Jugoslavije i drugih naroda u svijetu; 4. da ih upozna s najznačajnijim znanstvenim, kulturnim i tehničkim dostignućima i neprestanom težnjom čovjeka za napretkom; 5. da im omogući da shvate povijesnu nužnost zajedničke oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije jugoslavenskih naroda, njihovo bratstvo i jedinstvo i nužnost njihove ravnopravne suradnje; 6. da u njima razvija nacionalni osjećaj, priveženost svome narodu, solidarnost s drugim jugoslavenskim narodima i pripadnost jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici; 7. da razvija osjećaj lične i zajedničke odgovornosti u samoupravnom socijalističkom društvu; 8. da razvija sposobnost razumijevanja suvremenih zbivanja, te svijest i volju za svrstavanje među napredne snage u nas

⁴¹ ŠIBER 1998: 27.

*i u svijetu; 9. da razvija sposobnost shvaćanja povijesnog razvoja i smislenog izlaganja povijesnih sadržaja i snalaženja u vremenu i prostoru.*⁴²

Jugoslavenski narod bio je višenacionalan pa su se pri oblikovanju nadnacionalnog jugoslavenskog imaginarija morala uzeti u obzir različita povijesna nasljeđa pojedinih naroda. Oblikovanje nadnacionalnog jugoslavenskog identiteta vezalo se uz sve narode i njihove tradicije, što je bilo prilično problematično u kontekstu jugoslavenskog nacionalnog diskursa koji je bio glavna sastavnica interpretacije povijesti. U ovom periodu se po prvi puta pojavljuje nacionalni atribut *hrvatski*, što izravno ukazuje na okretanje prema unutra, odnosno potrebu za reevaluacijom vlastitog društva. Važnost tog elementa može se prepoznati u samokritici društva čime se ponovno potencira promjena u dinamici između auto- i heteropredodžbi. Drugim riječima, nacionalni atributi *hrvatski* i *jugoslavenski* paralelno su se uspoređivali s *njemačkim*. To ukazuje na istovremeno postojanje dvaju vrijednosnih sustava, unutar kojih se jedan te isti povijesni fenomen potencijalno mogao različito interpretirati. Upravo iz tog razloga predodžbe o *Drugima* postaju fleksibilnije, pa se tako posljedično redefiniraju atribucijske vrijednosti jugoslavenskog imaginarija o Nijemcima. Ovaj je fenomen najlakše ilustrirati na primjeru Karla Marxa i Friedricha Engelsa. Njihova nacionalna pripadnost nikada nije bila određena, kao ni njihove biografije do trenutka kada su se uzdigli do razine “očeva novoga doba”.⁴³ Oni su uvijek prikazivani kao nadnacionalne ličnosti koje su se borile za stvaranje boljeg i ljepšeg života za sve ljude. Ovakva predodžba o njima može se jasno detektirati u zadacima nastave povijesti, a prisutna je jugoslavenskom imaginariju tijekom svih faza njegova postojanja. U sadržajima nastave povijesti još uvijek dominiraju sintagme kao što su *borba za slobodu* i *borba protiv zavojevača*, dok se u isto vrijeme period vlasti Habsburgovaca karakterizira kao razdoblje kada su *naši narodi* bili pod *tuđinskom vlašću*.⁴⁴ Ističe se Josip II. koji je kao i svaki drugi monarh bio osuđivan radi *potlačivanja*, *iskorištavanja*, *ugnjjetavanja* i na kraju za uspostavu apsolutističke vlasti. U kasnijim godinama Josip II. se više ne prezentira kao ultimativno loša povijesna ličnost, već se, uz njegove prethodno navedene negativne karakteristike, počinju pojavljivati i pozitivne atribucije u kontekstu politike oporezivanja, zatvaranja samostana i ukidanja kmetstva. To ukazuje na zadržavanje jugoslavenskog imaginarija i istovremenu redefiniciju nacionalnih

⁴² KOREN 2012: 565.

⁴³ GALKIN, ZUBOK, NOTOVIĆ I HVOSTOV 1951: 121.

⁴⁴ KOREN 2012: 135.

imaginarija u pojedinim federativnih republikama. Zahvaljujući ovakvim pozitivnim atribucijama koje se ne vežu samo za monarha nego i osobu njemačke nacionalne pripadnosti, otvara se mogućnost reinterpretacije nekih povijesnih činjenica i njihova prilagodba trenutnom vremenu i stanju u društvu.

Iz svega navedenog može se uvidjeti višeslojna funkcija nastave povijesti u oblikovanju društva, ali se na taj način može prikazati i kako se izgrađivanjem svijesti o sebi, oblikovala i slika o Nijemcima. S obzirom na to da su Nijemci prikazani kao direktni kontrast pozitivnih atribucija jugoslavenskog naroda, funkcija oblikovanja predodžbi o Nijemcima nije bila samo u svrhu definiranja sebe, već i definiranja vlastitih stavova prema svijetu i određenim pojavama koje su se trebale kategorizirati i reevaluirati.

2.3. Analitički model

2.3.1. Aksiološka obilježja predodžbi o Nijemcima

U ovome potpoglavlju analizirat će se vrijednosna obilježja predodžbi o Jugoslaviji i Njemačkoj u udžbenicima povijesti na temelju prikaza društvenih fenomena kao što su *politika*, *ekonomija* i *moral*. Izdvojit će se pozitivno i negativno ocijenjene atribucije pripisane tim domenama koje daju uvid u vrijednosni sustav jugoslavenskog društva. Na temelju tog vrijednosnog sustava donose se konkretniji vrijednosni sudovi. Relevantne aksiološke postavke kao što su objektivnost, subjektivnost i *principi* važne su za shvaćanje vrednovanja pojedinih imagera u udžbenicima.

Jugoslavenske autopredodžbe oblikovane su pomoću imagogenerativnih elemenata koji su aksiološki obojeni, a na kojima se inzistira od strane vlasti. Elementi kao što su „izmišljene tradicije“, revolucija i klasna borba osnova su pozitivnog vrednovanja u sklopu jugoslavenskog imaginarija, a neposredno utječu i na stvaranje heteropredodžbi o Nijemcima. Ako se uzme u obzir da se povijest u poslijeratnoj Jugoslaviji promatrala kao povijest sukoba i borbi, pri čemu se često ponavljaju pojmovi *borba*, *ustanak*, *ratovi*, *revolucija*, *pobuna* i *napad*, jasno je kako se u pogledu Nijemaca mogao izgrađivati sustav negativnih predodžbi.⁴⁵ Nasuprot tome, u sklopu

⁴⁵ KOREN 2012: 131.

jugoslavenskih autopredodžbi, osnovni imagogenerativni element bio je Narodno-oslobodilački pokret kao nastavljajući vjekovnih težnji naših naroda za slobodom i vlastitom državom.⁴⁶ Rani partijski programi definiraju ulogu Komunističke partije Jugoslavije (dalje KPJ), pri čemu se KPJ ističe samo u ratu kao organizator ustanka i predvodnik Narodno-oslobodilačke borbe samo u ratu. Kasnije, oblikovanjem vlasti i uspostavom vlastitog ideološkog aparata i sustava vrijednosti, jugoslavensko društvo počinje dobivati svoje prve vrijednosne konture, a temelju kojih se gradio ukupan imaginarij. Time se jasno povlači ideološka granica u stvaranju auto- i heteropredodžbi, koja će se s vremenom postupno pomicati. Iz postavljene moralno-etičke vertikale pobjednika u Drugom svjetskom ratu, u Jugoslaviji proizlazi premisa ispravnosti i legitimnosti svih stavova i mišljenja unutar jugoslavenskog imaginarija.

U Jugoslaviji su „izmišljene tradicije“ imale ulogu uspostave kontinuiteta s kolektivnom prošlošću svih naroda federacije, čime se potenciralo stvaranje novog jugoslavenskog društva, koje je viđeno kao unitarno.⁴⁷ Iz tog razloga uviđa se potreba za naročitim naglašavanjem svih pozitivnih pojava i trenutaka iz etničke i nacionalne prošlosti pojedinih naroda federacije. Stavljanjem naglaska na te domene povijesnog diskursa dolazi do prilagodbi nacionalnih mitova, sjećanja, vrijednosti, simbola i tradicija. Promjene u nacionalnom diskursu uvjetovale su sve pomake u vrednovanju određenih ličnosti i pojava što se odrazilo na oblikovanje autopredodžbi i heteropredodžbi u Jugoslaviji. U kontekstu definiranja heteropredodžbi o Nijemcima, interpretacija povijesti u narativu udžbenika prilagođavala se tim promjenama. Isprva se isticala razlika između dvaju naroda, pri čemu se stavljao naglasak na sve negativno sadržano u autopredodžbama o Nijemcima, dok se u periodu nakon 1960. godine postupno mijenja prikaz odnosa između njemačkog i jugoslavenskog naroda. Tako se za sve njemačke plemiće navodi kako su iskorištavali seljake, da ih je interesirao samo vlastiti napredak i da su savršeno iskorištavali feudalni sustav u svoju korist. Evidentno je kako su svi ovaki prikazi usmjereni protiv njemačkog društva koje se ocjenjuje izuzetno negativno. S druge strane, te iste plemiće se u kasnijim godinama opisuje kao *borce protiv tuđinaca*, pri čemu se ističe njihova *hrabrost*, *odlučnost* i *odanost*.

⁴⁶ PETRUNGARO 2009: 79.

⁴⁷ KOREN 2012: 383.

Njemački nacionalni kolektivitet se tijekom vremena predstavljalo na mnogo različitih načina. Koristeći se principom kontrasta u odnosu na jugoslavenski narod, dodatno su se naglašavale negativne aksiološke atribucije i učvršćivala jednodimenzionalna slika o Nijemcima. Ta slika je pretežito pejorativno prikazivana tako da se u sadržaju udžbenika do šezdesetih ne može pronaći niti jedna pozitivna atribucija koja bi se pripisala njemačkom narodu u cjelini. Doduše, prepoznaje se uloga njemačkog naroda u povijesnom razvoju svijeta, koja je vrednovana kao iznimno značajna, što se uzimalo u obzir pri vrednovanju nastanka i djelovanja njemačkog naroda. Analizom heteropredožbi o Nijemcima u Jugoslaviji, mogu se uvidjeti stereotipi koji se učestalo koriste pri opisivanju i izgradnji slike o Nijemcima. Tako se često spominje imagem *barbarski narod*, koji se u svakom slučaju koristi u svrhu negativnog opisivanja, ali i generaliziranja svih pripadnika naroda. Nijemci se prikazuju kao narod koji se diči svojom ratničkom tradicijom i koji je u svakom povijesnom razdoblju bio svjestan svoje snage, što beskrupulozno iskorištava gdje i kada god to može. Njihovo permanentno nametanje u svijetu kao važne vojne sile, oblikuje u Jugoslaviji predodžbu o Nijemcima kao *neprijateljima naroda*. Iz takvog imagama proizlazi niz atribucija koje negativno opisuju Nijemce i nastoje diferencirati narode Njemačke i Jugoslavije na temelju njihovih vrijednosnih sustava. Njemački odnos prema drugim narodima prikazuje se kao arogantan, što kod jugoslavenskog naroda stvara prirodnu odbojnost naspram njemačkog naroda. Često se spominje kako su Nijemci za sebe smatrali da su *izabrani narod*, nadmoćan nad svim slavenskim narodima. U udžbeniku autorice Olge Salzer pod nazivom *Prošlost i sadašnjost 2* stoji sljedeći navod: "Škola i štampa provodile su trajnu propagandu o nadmoćnosti svega što je njemačko i uče da su Nijemci tobože "izabrani narod", koji je pozvan da vlada svijetom, a svi ostali narodi, - a naročito slavenski, - da bi trebalo da budu podložni "višoj" njemačkoj rasi. Škola, novine, filozofija i literatura propovijedale su grubo nasilje."⁴⁸ Na temelju toga se može zaključiti kako je prema Nijemcima oblikovan iznimno negativan aksiološki stav koji je sumiran u imagemu o Nijemcima kao narodu koji je "(...) predestiniran za zlo."⁴⁹ Autor A. V. Jefimov u svom udžbeniku *Povijest novoga vijeka - od francuske revolucije do Pariške komune 1798.-1870*. Austrijance identificira s njemačkim narodom tvrdeći da su: "(...) ugnjetavali slavenske seljake (...) "⁵⁰. Također se ističe i autopredodžba Austrijanaca, koja se interpretira slično navodu o Nijemcima kao "izabranom

⁴⁸ SALZER 1963: 87.

⁴⁹ ISTI 1963: 88.

⁵⁰ JEFIMOV 1947: 54.

narodu”. Za Austrijance se tvrdi da su “pozvani da podvlaste i pokore” što se naposljetku pretvara u generalizaciju koja se proteže na čitav njemački narod. Jedan od osnovnih elemenata poslijeratne ideologije u Jugoslaviji bilo je upravo *slavenstvo*. U nastojanju da se homogenizira socijalističko društvo u Jugoslaviji izdvajala se povijest Slavena u zasebne nastavne jedinice, pri čemu se naglasak stavlja na prikaz međusobne solidarnosti i spremnosti na pomoć. Ovi elementi su apsolutno pozitivno ocjenjivani, a dodatno su naglašeni izdvajanjem zajedničkog neprijatelja – Njemačke.

U sklopu prije navedenog opisa njemačkog naroda pojavljuju se atribucije kao što su *okrutno, izrabljivačko i otimačko društvo*. Te su negativne heteropredodžbe uvjetovane pozitivnom autopredodžbom o Jugoslavenima, predstavljajući njihovu potpunu suprotnost. U udžbenicima objavljivanim od 1945. godine pa do šezdesetih godina, njemački se narod ocjenjuje dominantno lošim, dok se između šezdesetih pa do 1975. godine uviđa postupna diferencija Nijemaca kao naroda, odnosno odstupanje od osnovnog imagera o Nijemcima kao fašistima. Slično kao i u slučajevima prikaza znamenitih Nijemaca, atribucije pripisane njemačkim vladarima proširuju se na čitav njemački narod. Tako se, primjerice, u udžbeniku *Povijest novoga vijeka 1870-1918*, cara Vilhelma I prikazuje kao “čovjeka ograničene pameti”, a slične se negativne osobine dodjeljuju i njemačkom narodu u doba njegove vladavine. Njemački narod se opisuje kao izuzetno *birokratski, dresiran, poslušan i nemilosrdan* u provedbi svojih zamisli. Otto von Bismarck se u sklopu sadržaja koji obrađuje njemački *Kulturkampf* opisuje kao Nijemac koji: „(...) je bio spreman da vodi nepoštenu borbu protiv svih neprijatelja Pruske u njemačkom carstvu.”⁵¹ Ovdje se ciljano negativno vrednuje i kritizira reakcionarnost Bismarcka i njegove vlade u kontekstu borbe protiv revolucionarnih sila u Njemačkoj, konkretno protiv socijalista i crkvenih struktura. U sadržaju udžbenika naglašeno je kako se Bismarckova politika ne bi mogla održati bez istomisleće vlasti. Vlast se nadalje vrednuje kao ogledalo naroda i društveno-političkih procesa, pri čemu se jednodimenzionalno rezonira kako takva vlast ne bi uopće postojala da nema narodnu podlogu. Ovakve karakteristike se isprva ocjenjuju negativno i upravo iz njih proizlazi mogućnost negativnog vrednovanja povijesnog djelovanja njemačkog naroda kao kolektivnog aktera. Princip pripisivanja atribucija vodeće ličnosti narodu zadržao se kao kontinuirana odlika jugoslavenskog imaginarija, no reevaluacijom vlastitog vrijednosnog

⁵¹ ISTI 1947: 92.

sustava dolazi do pada broja eksplicitnih opisa u sadržaju udžbenika. U prikazima Nijemaca dolazi do postupnog odvajanja njemačkog naroda kao etnosa od njemačke države (politički aparat), što uvelike pridonosi pozitivnijem razvoju heteropredodžbi o Nijemcima u Jugoslaviji.

Pri vrednovanju pojava unutar njemačkog društva autori se u udžbeničkim narativima često koriste kontrastom između njemačke naprednosti (znanost i kultura) i prethodno spomenutih negativno vrednovanih etničkih karakteristika Nijemaca koje se predstavljaju kao inherentna atribucija svih pripadnika njemačkog naroda. Rijetke pozitivne atribucije na taj su način konstantno propitivane, a često su prikazivane i kao njemačke mane. Napredak u znanosti i kulturi često se interpretirao kao još jedno sredstvo kojim su Nijemci htjeli širiti svoj utjecaj nad drugim narodima, dakle, pridavane su mu negativne atribucije. U tu svhu koriste se stereotipni, aksiološki obojeni iskazi i retoričko-stilistički postupci i figure, koji aktivno modificiraju jugoslavenske heteropredodžbe o Nijemcima. Isprva se isti princip koristio za apsolutno negativno vrednovanje njemačkog društva, dok se u kasnijim godinama on koristi za modificiranje rigidno definiranih jugoslavenskih aksioloških obilježja naspram njemačkim. Treba napomenuti da konstruiranje kolektivnih identiteta nikada nije jednosmjernan proces. Predodžbe o vlastitom narodu (autopredodžbe) nužno pretpostavljaju postojanje *Drugog* i predodžbi o *Drugom* (heteropredodžbi). Upravo iz ove premise proizlazi osjetan pomak u prikazima njemačkog naroda u jugoslavenskim udžbenicima povijesti u periodu od šezdesetih do 1975. godine.

Nakon 1960-ih godina počinju se pozitivno ocjenjivati specifični trenutci ili ličnosti iz povijesti njemačkog naroda s kojima se moglo postići ideološko poistovjećivanje ili ih se moglo reinterpretirati. Tako se od izuzetno negativne generalizacije o Nijemcima kao “fašističkom narodu” odvaja sloj koji je sudjelovao u njemačkim revolucijama. Ličnosti kao što su Roza Luxemburg, Karl Liebknecht, Klara Zetkin, August Bebel i naposljetku Karl Marx i Friedrich Engels izdvajaju se iz njemačkih heteropredodžbi i vrednuju (atribuiraju) kao *revnosni*, *neustrašivi*, *daroviti*, *talentirai*, *nadareni* i *neumorni*. Sve navedene atribucije gotovo uvijek se zaključuju navodom kako su ovi pojedinci bili: “(...) duboko odani stvari radničke klase.”⁵², što se pozitivno vrednuje u kontekstu djelovanja naroda kao kolektivnog povijesnog aktera i to kako u jugoslavenskom, tako i u njemačkom slučaju. Čak se i Otto von Bismarck, kojeg se do

⁵² GALKIN, ZUBOK, NOTOVIĆ I HVOSTOV 1951: 47.

šezdesetih godina strogo negativno vrednovalo, sada predstavlja kao borac protiv vanjskih i unutrašnjih neprijatelja Njemačke. Pri tome se ističe zajednička povijesna sudbina obaju naroda, što ukazuje na evidentan pomak u oblikovanju auto- i heteropredodžbi u jugoslavenskim udžbenicima povijesti. Pojavljuju se pozitivne Nijemaca koji se opisuju kao *organizirani*, *produktivni* i *ozbiljni*. Ovakvo redefiniranje općeprihvaćenih atribucija čitavog njemačkog naroda vodilo je ka popuštanju u hladnom i neprijateljskom odnosu prema Nijemcima. Već je pred kraj šezdesetih godina u sadržaju udžbenika jasno vidljivo da se Nijemce više ne generalizira kao fašiste i da se sve lakše i češće nalaze poveznice između njemačkog i jugoslavenskog naroda, što se očitovalo i u suvremenom ekonomsko-političkom kontekstu gdje dolazi do intenzivnije njemačko-jugoslavenske suradnje.

2.3.2. Nacionalna retorika u udžbenicima povijesti od 1945.-1975. godine

Za pravilno analiziranje nacionalne retorike u udžbenicima povijesti od 1945. do 1975. godine važno je definirati osnovne premise povijesnog narativa tog razdoblja. Iz njihova sadržaja se može detektirati više različitih postupaka i retoričkih sredstava, na temelju kojih su se postepeno gradile auto- i heteropredodžbe. One uvelike utječu na pristup opisivanju i prikazivanju određenih povijesnih pojava, što posljedično određuje kvalitetu prikaza izgradnje odnosa među narodima. Prije svega važno je izdvojiti specifične elemente udžbeničkih narativa koji pobliže prikazuju sliku Jugoslavena o samima sebi, odnosno sliku o tome kako je ideja izgradnje socijalističkog društva utjecala na formiranje autopredodžbi pojedinih naroda unutar federacije. Točnije, kako je ideja izgradnje socijalističkog društva utjecala na pojedine narode unutar federacije i njihovo tumačenje povijesnih procesa. Smjernice za izgradnju socijalističkog društva Jugoslavije u velikoj mjeri odražavaju stav prema nekom drugom, stranom, narodu kao što su to u ovom slučaju Nijemci. Pojam “nacionalne skupine” se u udžbenicima dvojako definira. S jedne strane se pod pojmom nacionalne skupine referira na sve narode Jugoslavije, dok se s druge strane taj pojam koristi za usporedbu jugoslavenskog naroda s ostalim narodima svijeta. U udžbenicima je snažno zastupljen *romantičarski determinizam*, koji zagovara pozitivan ishod povijesnih procesa, pri čemu se smatra da su svi povijesni procesi prirodni i neizbježni, sve do svog suvremenog stanja. Ovaj pristup u interpretaciji povijesti ključan je za shvaćanje odnosa među narodima, pošto se upravo iz njega javlja mogućnost jednodimenzionalnog tumačenja društvenih fenomena kao što su znanost, kultura i ekonomija. Mnogi udžbenički narativi preuzeli

su tipična obilježja javnog diskursa o povijesti, kao što su *usredotočenost na ličnosti i događaje*, a ne toliko na *strukture i kontekste*, pri čemu se povijesti pribjegava kao izvoru legitimiteta. Može se zaključiti kako su upravo ovakvi pristupi pogodovali razvijanju i korištenju stereotipa, čime su se uvelike unaprijed determinirali mnogi stavovi, koji su utjecali na razvoj predodžbi o odnosima između jugoslavenskih naroda, ali i prema njemačkom narodu u cjelini.

Bitna obilježja poslijeratnog razdoblja u Jugoslaviji bili su konstruiranje nove zajednice jugoslavenskih naroda, pretvorba privatnog u društveno vlasništvo, izgradnja jednopartijskog sustava i definiranje odnosa sa susjedima. Upravo iz ovih obilježja proizlazi prvi sustav vrednovanja odnosa s drugim narodima, no u prvom redu onih odnosa koji su utjecali na izgradnju kolektivnog jugoslavenskog imaginarija. Prema tome, jasno je da pri definiranju stavova, ključnih za izgradnju predodžbi o drugim narodima, u Jugoslaviji prevladavao *etnocentrizam*.⁵³ To je sustav stavova koji polazi od superiornosti vlastite socijalne grupe i njenih vrijednosti u usporedbi s drugima, što uvelike utječe na stvaranje auto- i heteropredodžbi. U poslijeratnom razdoblju taj sustav nastoji oblikovati način prikazivanja drugih naroda i prilagoditi ga jugoslavenskom imaginariju. Ovdje se mora spomenuti i koncept *nacionalne povijesti*, koji je dominantan u tumačenju povijesti, ali je i izuzetno važan za ekonomiju prostora u kontekstu sadržaja udžbenika. Snježana Koren tako tvrdi da: “Nacionalna povijest zapravo podrazumijeva da je povijest naroda Jugoslavije sačinjena od pojedinih nacionalnih povijesti koje su prezentirane unutar zajedničkog kronološkog okvira, ali u zasebnim nastavnim jedinicama.”⁵⁴ Nakon Drugog svjetskog rata u jugoslavenskim se udžbenicima sve više prostora posvećuje nacionalnoj povijesti. U pojedinim udžbenicima nacionalna povijest zauzima preko sedamdeset posto ukupnog sadržaja, pri čemu se najveći naglasak stavlja na međusobni odnos jugoslavenskih naroda i na njihovu kolektivnu povijest. Zbog toga je svjetskoj povijesti posvećeno mnogo manje stranica u udžbenicima. Shvaćanje jugoslavenske povijesti je selektivno, što znači da se iz njezinih prikaza uklanja sve ono što se smatra suprotnim nacionalnim interesima, a naglašava sve ono što im ide u prilog. Selekcijom pojedinih likova i povijesnih razdoblja, te izbacivanjem onih koji se ne uklapaju u jugoslavenski nacionalni narativ, oblikovala se kolektivna memorija stvorena spajanjem odabranih sjećanja. Način na koji se nastojalo utjecati na predodžbu o odnosima Nijemaca i Jugoslavena može analizirati i na temelju

⁵³ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 104.

⁵⁴ KOREN 2012: 133.

ilustracija koje su dodane nastavnom sadržaju u udžbenicima. One su zamišljene kao pomoćno sredstvo, poticaj za razmišljanje i oprimjerenje nekog teksta. Korištenjem ilustracija nastojalo se zornije prikazati povijesne ličnosti, bitke i znamenite građevine, no njihova funkcija nije imala tu isključivu ulogu. Slike su se koristile za naglašavanje negativnih heteropredodžbi koje su često prikazivane na ekstremno način. Na primjer, prikaz okrutnosti holokausta i sličnih fašističkih zločina na slikama je vrlo detaljan i eksplicitan. Tijekom čitavog razdoblja između 1945. i 1975. u slikovnim se priložima udžbenika Nijemci prikazuju kao zvijeri, barbari i narod koji ne zna prosuditi dobro i zlo.⁵⁵ Ovakvi prikazi uvelike su uvjetovali predodžbu o odnosu Jugoslavena i Nijemaca u ranom razdoblju, stvarajući prirodnu odbojnost prema cijelom njemačkom narodu konstantnim naglašavanjem smrti i patnje.

U prikazima *Drugog* vrijednosne atribucije se ne vežu isključivo za jednu osobu, već se projiciraju na čitav kolektiv koji je predmet opisa. To sugerira postojanje dvije suprotstavljene grupe koje se vrednuju – *Nas* i *Njih*. Oni se često prikazuju kao *protivnici*, tj. to je skupina ljudi čiji je vrijednosni sustav direktno suprotstavljen onome grupe *Mi*. Ove postavke ukazuju na proces izgradnje vlastitog identiteta, pri čemu se pripadnici *Mi* skupine međusobno identificiraju na temelju zazornog stava protivničke *Oni* skupine. Ovakvi postupci ilustriraju način konstruiranja kolektivnih nacionalnih predodžbi. Kada u autorovom diskursu pronalazimo identifikacijske elemente i signale pristranosti, govorimo o imagološkoj dihotomiji odnosa *Mi* – *Oni*.⁵⁶ U takvim slučajevima može se jasno razabrati koja je od sukobljenih strana *Mi*, a koja *Oni*. Ovakvi postupci odvajanja važni su u svrhu autoidentifikacije, ali i stvaranja distinkcija među narodima.

Pri konstruiranju prikaza *Nas* autori u Jugoslaviji koriste se raznim imagemima kao što je na primjer “blistava budućnost”, koja se gotovo garantira uspostavom socijalizma. Osnovna garancija takve budućnosti je rad, koji također ima dvojaku funkciju u interpretacijama jugoslavenske povijesti. On istovremeno ukazuje na jednu od najpozitivnijih jugoslavenskih društvenih vrijednosti, ali služi i kao princip na temelju kojeg se konstruira odnos Jugoslavije s drugim narodima. Konkretno, u udžbenicima se Jugoslaveni uvijek predstavljaju kao izuzetno odani i marljivi radnici, dok se s druge strane ističe kako je njemački narod pogrešno koncipirao svoju proizvodnu i ekonomsku strukturu. Ta se kritika odnosi na razdoblje prije Drugog

⁵⁵ SALZER 1961: 59.

⁵⁶ BLAŽEVIĆ 2014: 140.

svjetskog rada, pri čemu se referira na Hitlerove pokušaje revitalizacije njemačke ekonomije putem izgradnje velike ratne industrije. U udžbenicima se primjerice ističe kako je njemački princip izgradnje države potpuno promašen i naglašava se drastična razlika između Jugoslavije i Njemačke u pogledu organizacije i strukture njihove nacionalne proizvodnje. To je u skladu s konstatacijom Marka Fučeka u knjizi *Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma kroz ideološke aparate države* koji piše da pojam rada u Jugoslaviji *implicitno uključuje promjenu i osobno ostvarenje kroz rad u zajednici i na korist kolektiva. Interpretaciju rada najprije kao orijentiranog na zadovoljenje potreba zajednice, a zatim i kao samoaktualizacije neovisne o materijalnoj nagradi.*⁵⁷ Prikaz njemačkog odnosa prema radu u udžbenicima povijesti je potpuno suprotan ovakvom shvaćanju jer se ističe kako njihov rad podrazumijeva mehaničku poslušnost, te se ističe kako su novac i golo preživljavanje sve što je interesiralo njemačke radnike. Ta predodžba vrijedila je i za prikaz strukture njemačkog društva. Naglašavalo se kako njemački radnik svojim radom ustvari omogućava pljačku drugih naroda, pri čemu Jugoslavija nije bila iznimka. Jasno je da se u ovakvim slučajevima radi o stereotipizaciji izgrađenoj na temelju etnokarakterologije, pri čemu dominira dihotomijski prikaz. On se očituje u dijametralnom suprotstavljanju *Nas* i *Njih*, pri čemu se *Nama* pripisuju pozitivne karakteristike, dok se *Drugima* pripisuju negativne karakteristike. Primjer takve dihotomije je i imagem agresora i žrtve. Naglašavanjem brojnih pozitivnih osobina jugoslavenskog naroda kao što su hrabrost, organizacijski duh i junaštvo iskazano u borbi, podrazumijeva se da su Nijemci upravo suprotno od svega navedenog. Iz pasivne pozicije žrtve Jugoslaveni zadobivaju aktivnu ulogu *boraca za slobodu*, pri čemu dolazi do plošnog prikaza međuodnosa Nijemaca i Jugoslavena. Na takav prikaz nadovezuje se i generaliziranje Nijemaca kao fašista, bez ikakve individualizacije. Pritom valja naglasiti kako se na Nijemce svaljuje cjelokupna odgovornost za zvjerstva koja su se zbila Drugom svjetskom ratu, dok se njihove saveznike gotovo uopće ne spominje. U tekstovima udžbenika koji se bave nacističkim antisemitizmom i masovnim pogubljenjima u Drugom svjetskom ratu se tako uopće ne spominje Italija. Postoje navodi o talijanskom fašizmu, njegovom razvoju i simbolici, ali se Talijane ne spominje u kontekstu fašističkog nasilja, uvođenja i provedbe rasnih zakona. Ova pojava može se objasniti time što nacionalna povijest Jugoslavije dobiva sve više prostora u udžbenicima pri čemu istiskuje ostale informacije, ali i tendencijom povjesničara i autora udžbenika u pojedinim republikama da kontinuirano sve više

⁵⁷ FUČEK 2014: 515-534.

prostora posvećuju svojoj nacionalnoj povijesti. Tako se poglavlja o ustašama često koncipiraju oko pojma *kolaboracionisti*, pri čemu se apsolutno osuđuje njihovo postojanje i djelovanje te ih se automatski veže uz njemački utjecaj i isključuje iz jugoslavenskog socijalističkog društva. Korištenjem takvih retoričkih sredstava jasno se povlači granica između prihvatljivog i neprihvatljivog ponašanja, pa se dio jugoslavenskog naroda vrednuje kao nepodoban za novo jugoslavensko društvo. To je zakompliciralo rješavanje međudnosa pojedinih naroda Jugoslavije, s obzirom na to da su različiti povjesničari opisivali povijesne pojave i ličnosti na različite načine. Ante Pavelić se kao *suradnik Nijemaca* osuđuje u svim udžbenicima između 1945. i 1975. godine. S druge strane se za Dražu Mihajlovića navodi kako je surađivao s Nijemcima, ali se samo zalagao za opstanak monarhističke Jugoslavije. Tijekom godina se mijenja prikaz Draže Mihajlovića u srpskim udžbenicima i postupno ga se amnestira, odnosno oprašta mu se suradnja s Nijemcima jer je htio samo najbolje za *svoj* narod. Ovaj primjer svjedoči o postupnom razmimoilaženju jugoslavenskih povjesničara, koji su svojim interpretacijama onemogućili izgradnju zajedničkog jugoslavenskog kolektivnog sjećanja, a time i unitarno tumačenje povijesti. Sukladno tome, razlike u prikazima nacionalnih povijesti jugoslavenskih naroda tako postaju dominantan faktor u tumačenju svjetske i nacionalne povijesti. Tako se *teleološki pristupi* u pisanju povijesti polagano potiskuju i na površinu izlaze individualističke interpretacije. Teleološki pristup podrazumijeva da je moguće pronaći neki kolektivni identitet iz daleke prošlosti, koji se neizmjenjen primjenjuje na sadašnjost.⁵⁸ Uslijed promjene prikaza odnosa između pojedinih naroda Jugoslavije, ovakvi postupci se više ne koriste u svrhu izgradnje jugoslavenskog imaginarija već za isticanje nacionalnih elemenata pojedinih naroda federacije. U drugoj polovici šezdesetih uviđa se težnja da se vlastitu prošlost prikaže kao u potpunosti odvojenu od susjednih naroda, što je impliciralo nemogućnost jugoslavenskog suživota. Ovaj pomak u međusobnim odnosima jugoslavenskih naroda zorno je opisan u navodu autorice Koren: “Paradoks se skriva u činjenici da u sadašnjosti postoje dva naoko kontradiktorna fenomena: naglašena i raširena želja za odvajanjem od prošlosti, s jedne strane, i hipertrofija povijesnih referenca u javnom diskursu, s druge strane.”⁵⁹ Navod ukazuje na izuzetno nestabilno vrijeme, gdje se individualnim tumačenjem polagano demontira jugoslavenski pristup u izgradnji odnosa između jugoslavenskih naroda, ali i njihovog odnosa s

⁵⁸ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 170.

⁵⁹ KOREN 2012: 472.

drugima. Odmicanjem od normativnog i unitarnog jugoslavenskog imaginarija, otvara se mogućnost reinterpretacije položaja pojedinih naroda u svijetu. Tako dolazi do trajne promjene u prikazu odnosa jugoslavenskog naroda s njemačkim narodom, pri čemu se isticanjem razlika u interpretaciji povijesnih zbivanja nastojala naglasiti razlika između pojedinih naroda federacije.

2.3.3. Odnos auto- i heteropredodžbi u udžbenicima povijesti od 1945.-1975. godine

U poslijeratnim godinama u Jugoslaviji je prevladavala autopredodžba *žrtve i samoveličanja*, a povijest naroda se prikazivala kao povijest patnje. Djelovanje Nijemaca kao povijesnih aktera predstavlja se kao dijametralna suprotnost pozitivnom povijesnom djelovanju. Ujedno, heteropredodžbe o *mukama* koje su uzrokovali Nijemci, doprinijele su stvaranju autopredodžbe o unitarnom narodu Jugoslavije. Referirajući se na njemački odnos prema Slavenima tijekom svih prikazanih povijesnih razdoblja, u udžbeniku *Povijest srednjega vijeka*, autor Evgenij Aleksejevič Kosminski navodi kako su Nijemci: “(...) najbolje zemlje oduzimali Slavenima, a njih tjerali na loše i neprikladne.”⁶⁰ Sličan je prikaz odnosa Nijemaca prema Slavenima u kasnijem povijesnom periodu, što se može zaključiti iz navoda u udžbeniku *Prošlost i sadašnjost 3* koji su napisali Šarlota Đuranović i Mirko Žeželj: "Osobito je Slavenima, kao ljudima "niže vrste", dosuđeno bilo ropstvo i istrebljenje.”⁶¹ Prvi navod odnosi se na srednji vijek i odnos između Nijemaca i Polapskih Slavena, dok drugi navod opisuje vrijeme Drugog svjetskog rata. Oba navoda ilustriraju sliku o Nijemcima u jugoslavenskom imaginariju, u kojem se sve do druge polovice šezdesetih godina konstantno naglašava *neprijateljstvo*. Heteropredodžba o Nijemcima kao izrabljivačima Slavena primjer je ekstremno negativnog prikazivanja.

U analizi izgradnje jugoslavenskih autopredodžbi potrebno je ukazati na ekonomske i društvene razlike među pojedinim republikama i regijama. Točnije, na složene odnose među jugoslavenskim nacijama i svake pojedine nacije prema federaciji, što se naposljetku može prepoznati i u interpretaciji povijesnih pojava. Tako se u hrvatskim udžbenicima vrlo malo prostora posvećuje ustašama i uvijek ih se osuđuje. Isprva se o njima piše kao *unutarnjem neprijatelju naroda*, pri čemu se implicitno priznaje njihovo postojanje i djelovanje. Kasnije ih

⁶⁰ KOSMINSKI 1946: 83.

⁶¹ ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 63.

se u potpunosti izdvaja iz imaginarija kao *kolaboracioniste*, te se marginalizira njihova pojava i utjecaj u okviru jugoslavenske autopredodžbe. Ovakva postupna isključivanja i filtriranja informacija doprinijela su stvaranju jednodimenzionalne slike u kontekstu vrednovanja karakteristika grupe *Mi* (svi narodi federacije) i grupe *Oni* (bilo koji drugi narod, u ovom slučaju njemački).

Auto- i heteropredodžbe unutar jugoslavenskog imaginarija nastajale su u blokovski podijeljenom svijetu. Takvo okruženje često je rezultiralo ambivalentnim vrednovanjem u potrazi za definitivnim društvenim vrijednostima, što je vidljivo u prikazu gospodarske krize u Njemačkoj i okolnostima dolaska nacista na vlast. Navodi se kako su radnici bili izrabljivani od strane junkera i ostalih pripadnika visokog sloja njemačkog društva. Napominje se kako nisu dobivali plaće, kako su bili otpušteni i natjerani na gladovanje, pri čemu se koristeći pojam “radnog naroda” nastoji prikazati poveznica između Jugoslavije i Njemačke. Njemački radnici (ujedno i revolucionari) prikazani su kao gorljivi borci za prava radnika, no često se kritizira njihovo djelovanje. Smatra se da, iako je njemački narod imao potencijala za uspostavu socijalizma, nije dobro iskoristio svoje resurse. Navod autora Renea Lovrenčića u udžbeniku *Opća povijest - od bečkog kongresa do Pariške komune* primjer je ambivalentnog vrednovanja: "Martovska revolucija u Berlinu bila je doduše buržoaska po ciljevima i rezultatima, ali su radnici bili glavna snaga u toku oružanih borbi."⁶² Iako se ističe njihova uloga u oružanom ustanku, zamjera im se potpora koju su imali od manjeg dijela buržoazije. Sukladno ideološkim učenjima marksizma, ova revolucija se proglašava Nepravilnim pokušajem uspostave socijalističkog društva. Nijemce se neutralno prikazuje kao produktivan narod, dok se tu produktivnost kasnije, u kontekstu njemačke ratne industrije u Drugom svjetskom ratu, osuđuje ili ismijava. Navodi se kako Nijemci nisu mogli ili znali bolje preraspodijeliti svoju radnu snagu i da je to jedan od osnovnih razloga za raspad njemačke ratne industrije. Na to se nadovezuju jugoslavenske autopredodžbe u kojima se ističe sposobnost brzog organiziranja naroda Jugoslavije protiv nadmoćnijeg neprijatelja i za pobjedu protiv svih izgleda. U ovom kontekstu važno je ukazati na koncept *uvriježenog uzorka*.⁶³ On predstavlja skup imagera u tekstovima udžbenika, koji su u pravilu sastavljeni od imagera obilježenih ambivalentnim polaritetom. Nadalje, u kontekstu oblikovanja auto- i heteropredodžbi važna je tendencija kontrastiranja po

⁶² LOVRENČIĆ 1955: 71.

⁶³ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 166.

uzorku *Nacija X je nacija kontrasta*.⁶⁴ Ovaj fenomen uvriježenog uzorka objašnjava ljudsku potrebu za postavljanjem apsolutnih vrijednosti na temelju vlastitih vrijednosnih sudova. Time se objašnjava relativno ubrzani tijek razvoja auto- i heteropredodžbi. Jugoslavensko socijalističko društvo osuđuje sve oblike vlasti u Njemačkoj, jer su na temelju vrijednosnih atribucija one direktno suprotstavljene Jugoslavenskom sustavu vrijednosti. Složen odnos između auto- i heteropredodžbi uvjetuje proces stvaranja mentalnih slika.⁶⁵ One omogućuju pojednostavljivanje stvarnosti i održavanje čvrstih konstrukcija identiteta na osobnoj i grupnoj razini. Mentalne slike o Nijemcima u Jugoslaviji su u poslijeratnim godinama rigidno izgrađene, a slijedom političkih promjena nakon 1950. godine, dolazi do promjene tih mentalnih slika. U Jugoslaviji je proces uspostave i vrednovanja auto- i heteropredodžbi potaknut potrebom za *preodgajanjem* stanovništva i oblikovanjem sustava vrijednosti. Važno je upozoriti da se samoidentifikacija odvijala po jugoslavenskom ključu, odnosno sukladno dvama pristupima pri kreiranju novog socijalističkog društva Jugoslavije. Integralno jugoslavenstvo zastupalo je politiku unitarnog tumačenja povijesti, dok se ideja organskog jugoslavenstva temeljila na zadržavanju kultura pojedinih naroda.

Vremenski period od 1955. pa sve do 1975. godine karakterizira potraga za jedinstvenim načinom formuliranja heteropredodžbi u svim jugoslavenskim republikama, što implicitno podrazumijeva potragu za pravilnim načinom formuliranja autopredodžbi. U ranijim godinama se pri opisivanju odnosa između jugoslavenskog naroda i Drugih u udžbenicima pribjegava negativnim ekstremima, dok pojava pozitivnih opisa u šezdesetima rezultira aksiološki neutralnijim prikazom Nijemaca. Ovakav neutralan stav prepoznaje se u sljedećem citatu u kojemu Rene Lovrenčić opisuje organiziranje njemačkih radnika: "Oni su politički neiskusni, bez svoje samostalne i izgrađene ideologije. Osim pojedinačnih zahtjeva za poboljšanjem svog položaja njemački radnici nisu imali određeni program, kao ni jedinstvenu partiju."⁶⁶ Od 1945. godine pa sve do šezdesetih, sposobnost njemačkih radnika da se pravilno udruže i pružaju otpor negativno je ocjenjivanja kao *manjkava*, *buržoaska* i *nepravilna*. Glavni uzrok promjene prikaza i definicije *Drugoga* je promjena u definiciji *Sebe*. U drugoj polovici šezdesetih narodi Jugoslavije sve više stavljaju naglasak na vlastitu povijest i traže načine izdvajanja pojedinih

⁶⁴ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 110.

⁶⁵ DUKIĆ 2004: 3.

⁶⁶ RENE 1955: 75.

nacionalnih povijesti iz nacionalne povijesti Jugoslavije. Mogućnost neutralnog pogleda na *Drugog* implicira mogućnost neutralnog pogleda na *Sebe*, što olakšava distinkciju pojedinih nacionalnih povijesti naroda Jugoslavije. Uslijed opisanih procesa dolazi do promjene aksiološkog sustava. Pojave koje su u pedesetima bile negativno vrednovane, u sedamdesetima se prikazuju u pozitivnom svjetlu. Tako se za Nijemce navodi kako imaju *specifičan i istančan metafizički stav* prema životu i stavlja se naglasak na *učinkovitu sistematičnost nacije*.

2.3.4. Uloga oblikovanja predodžbi o Nijemcima u nastavi povijesti

Pragmatičko-funkcionalistička perspektiva usmjerava imagološku analizu prema istraživanju ciljane publike teksta, njegovoj retorici i usklađenosti uporabe nacionalnih tropa s ciljanom publikom.⁶⁷ U uvodnom dijelu udžbenika *Nastava povijesti u V razredu osnovne škole*, autora Krgačin, Kaučić i Salzer, *odgojni zadatak* nastave povijesti opisuje se kao: "(...) odgajanje mladih naraštaja i formiranje buduće svjesne graditelje socijalizma, slobodne i revolucionarne ljude, jednom riječju - humane ličnosti kakve su potrebne socijalističkom društvu."⁶⁸ Opisana je i uloga Nastavnog programa za povijest: "Moglo bi se reći da Nastavni program navodi samo jedan obrazovni zahtjev u nastavi povijesti, a svi su ostali zahtjevi odgojni. I taj obrazovni zadatak podređen je odgoju, jer učenicima treba dati potrebna znanja da bi na temelju tih znanja mogli zaključivati i stvarati vlastite stavove."⁶⁹ Određena je ciljana publika tekstova, ali i očekivan utjecaj kojeg je nastava povijesti trebala imati na učenike. Dakle, nastava povijesti imala je ulogu oblikovanja identiteta socijalističkih građana odnosno izgradnje socijalističkog sustava vrijednosti. Takve karakteristike bile su osnovne sastavnice jugoslavenskog imaginarija i temelj za oblikovanje auto- i heteropredodžbi.

Izbor sadržaja i način opisivanja određenog povijesnog fenomena ključni su za shvaćanje razvoja povijesnog diskursa u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1975. godine, a time i psihološkog efekta kod učenika. Prikazi u udžbenicima povijesti nisu se koristili samo za opisivanje određenog naroda, nego su činili kulturnu praksu pomoću koje se u određenoj mjeri konstruirao nacionalni identitet. Suočen s potrebom da pripada grupi, da bude prihvaćen i vrednovan prema grupnim normama, pojedinac nekritički prihvaća negativne stavove prema

⁶⁷ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 180.

⁶⁸ KARGAČIN, KAUCIĆ I SALZER 1975: 3.

⁶⁹ ISTI 1975: 4.

drugima, ne toliko zbog njihovog sadržaja ili ciljeva grupnog ponašanja, već zbog sebe i svog statusa.⁷⁰ Nadalje, upotrebom ironijskog tona u oblikovanju stereotipa učenike se često zbunjuje, te na taj način pospješuje stvaranje predrasuda. Te su predrasude bile produbljivane slikovnim prikazima zastupljenima u udžbenicima. Najčešće su prikazivale nasilne trenutke iz povijesti (dominantno povezane s Nijemcima i njihovim djelovanjem) i *smrt*. Za pravilno shvaćanje tih prikaza učenicima viših razreda osnovne škole trebalo je kvalitetno kontekstualizirati određeni povijesni fenomen. Do takve kontekstualizacije često nije moglo doći jer se strogom periodizacijom i eksplicitnim navodima nije ostavljalo prostora za diskusiju.

Tijekom sastavljanja udžbenika autori su prije svega uzimali u obzir funkciju čitateljske publike teksta (učenika). Navod Joepa Leerssena u knjizi *Kako vidimo strane zemlje* ističe važnost takvog pristupa: “(...) čitateljsko prihvatanje iskaza kao valjanog ima ključnu ulogu u procesu oblikovanja nacionalne predodžbe i javlja se potreba za “pragmatičkim obratom”, kako bi se funkcioniranje nacionalne predodžbe razmotrilo u pogledu prepoznavanja u čitateljstvu.”⁷¹ Podrijetlo teksta i njegove publike također su sastavnice ove perspektive. Iz njih je vidljiv način oblikovanja predodžbi te cijeli povijesni diskurs zadanog vremenskog perioda. Tako se u sklopu pragmatičko-funcionalističke perspektive može prepoznati tendencija eksplicitnog tematiziranja, ali i suptilnih implicitnih načina stvaranja heteropredodžbi. Neki od primjera nacionalnog stereotipiziranja kao što su *Nijemac – barbar*, *Nijemac – imperijalist* i *Nijemac – fašist* ukazuju na eksplicitno tematiziranje, pri čemu se ne ostavlja prostora za samostalnu reevaluaciju učenika. Suptilni implicitni načini stvaranja heteropredodžbi odnose se na dublji kontekst eksplicitnih navoda, tako što povezivanjem raznih atribucija nadopunjuju eksplicitan navod i stvaraju karakterne asocijacije. Sva tri otprije navedena stereotipa oblikuju istu negativnu sliku o njemačkom narodu, pri čemu se navod implicitno proširuje usko povezanim karakterizacijama kao što su *osvajatelj*, *moćnik* i *agresor*. Sukladno tome, kod učenika se stvaraju predodžbe o Nijemcima koje su u najranijem poslijeratnom periodu dominantno negativne, bez potrebe i mogućnosti za reevaluacijom. Za prikazivanje njemačkog naroda kao kolektivnog aktera često su se uzimale karakteristike političkog vođe određenog vremena, koje su imale funkciju isticanja kulturnih razlika. Na temelju isticanja kulturnih razlika između jugoslavenskog i njemačkog društva dijelom se gradio nacionalni identitet u Jugoslaviji. Dakle, za izgradnju identiteta u

⁷⁰ ZAREVSKI 2007: 67.

⁷¹ DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 105.

kontekstu otprije spomenute pragmatičko-funkcionalističke perspektive najvažnije su nacionalne, kulturne i ideološke karakterizacije usmjerene ka specifičnoj ciljanoj publici.

Nacionalne karakterizacije grade nacionalni imaginarij koji odražava dinamiku odnosa između Nas i Drugih. Riječima Joepe Leerssena: “(...) nacionalne karakterizacije nastaju u polarizaciji između sebe i Drugoga (...) dinamika između autopredodžbe i heteropredodžbe obično otkriva nepromjenjivu dinamiku u raznim nacionalnim i međukulturnim sučeljavanjima.”⁷² Prije svega, ove karakterizacije utječu na način oblikovanja predodžbi i konstrukata identiteta. Tako se u Jugoslaviji često koristila karakterizacija Nijemaca kao *vjekovnih neprijatelja*, pri čemu su sve pripadajuće atribucije njemačkog društva svedene pod sveobuhvatni pojam *karakter*. Karakter je osnovna predispozicija koja motivira ponašanje, a koja se može podijeliti na osobni i nacionalni karakter. Razlike u prikazu između osobnog i nacionalnog karaktera glavni su razlog postupnom zaokretu koji je vidljiv u prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine. Dok se karakter Nijemca kao individue evaluira ovisno o obilježjima povijesnog perioda unutar kojeg djeluje neki povijesni akter, njemački nacionalni karakter se gotovo uvijek prikazuje kao homogen i nepromjenjiv. Dakle, prema modelu heteropredodžbi o Nijemcima zastupljenom u Jugoslaviji, svi Nijemci su sve do šezdesetih godina opisivani kao negativci. Tek nakon 1965. godine se u tekstovima može osjetiti znatna promjena u vrednovanju njemačkog nacionalnog karaktera. Nacionalni karakter ustvari definira skupinu ljudi koja se na temelju svoje kulture i politike povezuje u njima jedinstven identitetski konstrukt.⁷³ Kad je riječ o izgradnji jugoslavenskog imaginarija, trebalo je proći dvadeset godina da bi se postigao dovoljan odmak od negativnih nacionalnih karakterizacija Nijemaca, čime se omogućila i reevaluacija njihovih vrijednosnih osobina. Ovaj proces može se uvidjeti u načinu prikazivanja Nijemaca u kontekstu prikaza neprijateljstva. Do sedamdesetih pojam neprijatelj se konstantno vezao uz njemački narod, dok se nakon sedamdesetih on veže uz njemačke specifičnosti kao što su *reakcionarstvo*, *Kulturkampf* i *nacisti*. Prikaz njemačkog naroda se postupno počeo odmicati od ovakih nacionalnih karakterizacija, pri čemu se u udžbenicima

⁷² DUKIĆ, BLAŽEVIĆ, PLEJIĆ POJE I BRKOVIĆ 2009: 112.

⁷³ ISTI 2009: 114.

počinje ukazivati na *ljudsku raznolikost*.⁷⁴ Pojava takve perspektive utjecala je na postupno reevaluiranje i redefiniranje nacionalnih stereotipa, njihove strukture i međusobnih odnosa.

3. Izvori za imagološku analizu (1945.-1975.)

3.1. Udžbenici povijesti i povijesne čitanke

Udžbenici su neizostavna didaktička sredstva za održavanje nastave povijesti u školama. Učenicima se kroz njihov sadržaj prenosi *cjelokupna slika* vlastite prošlosti, definira što je potrebno pamtiti, što zaboraviti i *kako* izgraditi tu opću sliku. Promjenom društvenog uređenja nakon 1945. godine bilo je potrebno redefinirati cjelokupnu sliku vlastite prošlosti iz više razloga, dok je najprominentniji bio „stabilizacija političke moći“ i „stvaranje socijalističkog društva“.⁷⁵ Taj novi sustav definiran je vrijednosnim sustavom kojeg je propagirala vlada, a koji je uvijek trebao sadržavati ideološko utemeljenje: „Komunistički historizam istovremeno izvlači korist iz odbacivanja povijesti i početaka nove povijesti, on tvrdi da je na njegovoj strani neizbježni tijek prošlih zbivanja, a istodobno se zalaže za zaborav dotadašnje povijesti izrabljivanja ljudi jer ga smatra preduvjetom izgradnje utopije.“⁷⁶ Imajući to na umu, može se zaključiti da postoje procesi i elementi koji utječu na promjene nastavnih sadržaja i njihove upotrebe. Način na koji je nastavni sadržaj oblikovan, objašnjenja povijesnih fenomena i kontekst vremena nastajanja udžbenika ključni su za shvaćanje pristupa i modela izrade njihova sadržaja.

Od samog početka 1944. godine pokreće se dijalog o potrebi udžbenika za predavanje nastave povijesti na federativnoj i nacionalnoj razini. U ovim ranijim godinama, pa sve do sredine pedesetih, definiraju se važne sastavnice i smjernice za izradu novih udžbenika. U tom periodu još uvijek prevladavaju politička, vojna i institucionalna povijest, što će veću promjenu doživjeti sastavljanjem prvih socijalističkih udžbenika. Vlast se u ovom periodu koncentrirala na izgradnju i održavanje političke moći, što se odražavalo i na zastupljenost nacionalne povijesti naroda Jugoslavije u sadržaju udžbenika. Kako bi se taj cilj ostvario, Ministarstvo prosvjete je

⁷⁴ SALZER 1972: 92.

⁷⁵ PETRUNGARO 2009: 90.

⁷⁶ ISTI 2009: 33.

putem natječaja, ali i neposredno povjeravalo pisanje udžbenika odabranim autorima. Ono je putem *Nakladnog zavoda Hrvatske*, državnog poduzeća pod nadzorom Ministarstva prosvjete, vrednovalo te odobravallo ili odbacivalo radove pojedinih autora. Autori kao što su Vladimir Babić i Ivo Makek bili su povjesničari, Tomo Čubelić radio je kao redoviti profesor na Filozofskom Fakultetu u Zagrebu, dok su Olga Salzer, Karmen Mali, Mirko Žeželj i Šarlota Đuranović redom bili nastavnici u različitim školama. Naknadno im se priključuju i Ivo Gamulin i Jaroslav Šidak. Njihov zadatak bila je izrada udžbenika i povijesnih čitanki „u kojima bi se dala ocena i naučno tumačenje istorijskog gradiva“⁷⁷. No, uz ovaj zadatak pojavilo se nekoliko problema, od kojih je najistaknutiji bio nedovoljna osposobljenost učiteljskog kadra. Učitelji nisu razumjeli novi princip prenošenja informacija, te su njihovi radovi opetovano bivali loše ocjenjivanim od strane Ministarstva prosvjete. Autori su se branili ističući da je ideološki pritisak vlasti presnažan i da se markističko-lenjinistički pristup pri interpretaciji tek mora naučiti na razini ukupnog učiteljskog tijela Jugoslavije, prije nego što se mogu očekivati konkretni rezultati. Nadalje, povjesničare se u okviru marksističko-lenjinističkog pristupa interpretacije povijesti prisiljavalo da svoja tumačenja prilagode odgojnim zahtjevima u nastavi povijesti. Većina autora na takav zaokret nije bila spremna ili ga jednostavno nije željela integrirati svoj rad. Smatrali su da se time ruši njihova kredibilnost kao povjesničara i da takav pritisak samo guši daljnju proizvodnju sadržaja za potraživane udžbenike. Prva povijesna čitanka koja je ušla u široku upotrebu bila je povijesna čitanka autora Ivana Makeka pod imenom „Put u prošlost“. Iako je i ona podlijevala kritikama, odobrena je za upotrebu u nastavi povijesti iz praktičnog razloga – nedostatka druge čitanke. Kao i udžbenici, i povijesne čitanke su imale propisane okvire za sastavljanje, što se pokazalo problematičnije kod čitanki nego li kod udžbenika. Sadržaj udžbenika mogao se izmjenjivati i prilagođavati potrebama vlasti, dok su čitanke, koje su prenosile cjelovite izvore, bile problematične zbog neujednačenosti u odabiru izvora i preobilja priloga. Pojavila se neravnomjernost u odabiru sadržaja, pri čemu se u nastojanju isticanja izvora vezanih uz Narodno-oslobodilački rat prevagnulo gotovo isključivo u korist tog povijesnog fenomena. Sve do šezdesetih godina očita je bila potreba za isticanjem nacionalnih elemenata i naglašavanjem jugoslavenstva, što istiskuje ostali sadržaj iz čitanki ili ga ograničava na malen broj stranica. Kako vlast nije popuštala u svojim zahtjevima, mnogi autori su obeshrabreni kasnili s izradama tekstova ili ih uopće nisu dovršili. Uz kritike o neusklađenosti s

⁷⁷ KOREN 2012: 43.

programom, autorima se često predbacivala stilska i jezična neprimjerenost tekstova učenicima. Tražilo se učeničkoj dobi primjerenije oblikovanje sadržaja tamo gdje su se autori dotakli nepoželjnih tema ili ličnosti. Autori su se branili kako postoje „znatne praznine i nedostaci u našoj historiografiji“⁷⁸, što se odbacivalo od strane vlasti koja je inzistirala na generalizacijama u skladu s ideološki ispravnim tumačenjem određenih povijesnih fenomena. Problematično je bilo to što je socio-ekonomski kontekst vremena ključan za materijalističku interpretaciju povijesti. Kao rješenje tog problema, autori su se trebali koristiti analogijama iz opće povijesti tamo gdje nema domaćih izvora o nekom povijesnom fenomenu, odnosno „prikazivati našu povijest s gledišta općeg zbivanja“.⁷⁹ To je podrazumijevalo da je znanstvena interpretacija povijesti prilagođena nastavi povijesti, s čime se većina autora nije složila. Rezultat je bio spor i naporan proces osuvremenjivanja jugoslavenske historiografije. S jedne strane povjesničari su uživali mogućnost relativno slobodnog akademskog istraživanja, dok se s druge strane pojavila propisana udžbenička produkcija, koja se kosila s njihovim akademskim iskustvom i principom rada. Nedostatak izvora i nepopustljivost vlade i autora u svojim zahtjevima samo su produbljivali jaz između njih, zbog kojeg se često odgađalo sastavljanje i upotreba udžbenika za nastavu povijesti.

Odnos između teorijske razine obrazovnih politika i njihove praktične primjene definiran je pomoću tekstualnih elemenata koji uvelike utječu na sadržaj. *Idejnost* i *naučnost* opisani su kao osnove tumačenja povijesnih procesa, čija bi pravilna upotreba osigurala izgradnju socijalističkog društva. Iz navoda o potrebitosti *naučnosti*: „ (...) za orijentaciju nastavnika i jači odgojni utjecaj na učenike.“⁸⁰, može se iščitati potreba dvostrukog utjecaja na društvo. Naime, učenicima se hitno trebao osigurati osnovni alat na temelju kojeg će se stvarati njihove slike o sebi i svijetu, no struka koja je bila pozvana za sastavljanje tih udžbenika ni sama često nije mogla zadovoljiti uvjete koje je postavljala vlada posredstvom *Ministarstva prosvjete*. Nastavnici u školama često su kritizirani od strane vladajućih kako ne koncipiraju nastavu pravilno, pri čemu su se nastavnici branili iskazima kako niti njima nije jasna forma u kojoj trebaju prezentirati sadržaj. Sve do godine 1948. postupno se definiraju osnovni pojmovi

⁷⁸ KOREN 2012: 220.

⁷⁹ PETRUNGARO 2009: 32.

⁸⁰ KOREN 2012: 272.

sadržaja i oblici interpretacije koji su morali biti zastupljeni u udžbenicima. Tako se nastoji što preciznije djelovati na oblikovanje, u prvom redu auto-, ali i hetero-predodžbi.

Česte promjene programa utjecale su na sadržaj udžbenika i na odnos prema jugoslavenskom nacionalnom pitanju. Naglašavaju se *ravnopravnost* i *bratsvo i jedinstvo* kao glavne sastavnice nacionalne povijesti, što je predstavljalo veliki problem u koncipiranju sadržaja udžbenika. Individualno interpretiranje vlastite povijesti pojedinih naroda Jugoslavije često je bilo oprečno interpretaciji nekog drugog naroda, za što se pokušava naći rješenje sve do pedesetih godina, ali bez uspjeha. Kako je pojedina federativna republika zadržavala pravo na samostalno uređivanje sadržaja udžbenika, taj je problem vrlo rano postajao vidljivim prilikom pokušaja sastavljanja adekvatnih udžbenika. U udžbenicima se naglašavaju *simetrijske paralele* u razvoju svih južnoslavenskih naroda, čime se potiče proizvodnja sjećanja na (stvarnu ili zamišljenu) ugroženost i osjećaj prijetnji u budućnosti, što će predstavljati temelj kolektivnog jugoslavenskog identiteta u godinama sve do druge polovice pedesetih.⁸¹

Nastavni sadržaj u udžbenicima podijeljen je na dvije osnovne kategorije, a to su *opća* i *nacionalna povijest*. Nacionalna povijest, bez odgovora na problem unificiranog tumačenja povijesti naroda Jugoslavije, poprima sve više elemenata nacionalne povijesti pojedinih jugoslavenskih naroda. Ondje gdje je u jednom trenutku bila zastupljena isključivo povijest Narodnooslobodilačke borbe kao zajednička povijest jugoslavenskih naroda, sve se više počinje pisati i o zasebnim povijestima narodnooslobodilačke borbe različitih jugoslavenskih naroda, uključujući i hrvatski.⁸² Dakle, pri tumačenju nacionalne povijesti jasno se referira na povijest jugoslavenske države kao političke zajednice jugoslavenskih naroda, ali i povijest pojedinih naroda federacije. U periodu od 1948. do 1949. godine dolazi do promjene u nastavnim planovima i programima za povijest u kojima znatno više prostora dobiva nacionalna povijest, što se najbolje vidi na primjerima sadržaja udžbenika predviđenog za učenike petog i šestog razreda. Ondje gdje je nekada stajala „Opća povijest antike“ kao isključivo gradivo, sada se nadodaje „Ranosrednjovjekovna povijest južnoslavenskih naroda“.⁸³ U ovom je kontekstu važno spomenuti Antu Babića koji je u poslijeratnom periodu, kada se očekivalo da se tekstovi pišu po uzoru na marksističko-lenjinističko tumačenje teorije, prvi uspio detaljnije prikazati hrvatsku

⁸¹ PETRUNGARO 2009: 84.

⁸² ISTI 2009: 90.

⁸³ KOREN 2012: 281

srednjovjekovnu povijest. Prije pedesetih godina, ovo je jedan od rijetkih primjera koji je prema nalogu vlade uspješno odrađen. Udžbenici su zrcala kulturnog imaginarija nekog društva iz kojeg se mogu iščitati njegove osnovne vrijednosne pretpostavke. Slijedom toga, Stefano Petrungaro opravdano tvrdi da je čitanje udžbenika povijesti neke zemlje način sagledavanja njezine povijesti, točnije njezinog samoprikazivanja kroz vrijeme.⁸⁴ Smjernice u oblikovanju jugoslavenskog obrazovnog sustava bili su *marksistički pristup, slavne scene, historiografski toposi i pojednostavljene uzročno-posljedične veze*. Važan aspekt u analizi kreiranja jugoslavenskog imaginarija je marksistički pristup odnosno njegov utjecaj na oblikovanje nastavnog sadržaja u udžbenicima. Upravo zahvaljujući marksističkom pristupu, središnje mjesto u povijesnom narativu dobiva socio-ekonomska povijest. Udžbenici i priručnici bili su zasnovani na krutoj i uniformiranoj periodizaciji socioekonomskih formacija, a povijest se smatrala odgojnim predmetom. Klasna borba i strukture ekonomske proizvodnje smatrane su osnovama društvenog napretka, odnosno osnovnim elementima povijesnog kontinuiteta iz čega proizlazi opravdanost uspostave socijalističkog društva.

U socijalističkim udžbenicima od pedesetih godina nadalje sve je više, uz političku, vojnu i ekonomsku, naglašena socijalna povijest. Prikaz povijesti se temeljio na materijalističkom tumačenju povijesti, osobito na polju nacionalne povijesti. Zaokruženim prikazima nastoje se usuglasiti individualne interpretacije povijesti pojedinih jugoslavenskih naroda. Takav pristup direktno djeluje na način oblikovanja stereotipa, koji se definiraju kao kulturni konstrukti. Stereotipi su dakle ključni konstrukti, temeljem kojih se može pratiti promjena u percepciji i povezivanju određenih povijesnih fenomena u okviru povijesnih prikaza. I Ministarstvo prosvjete bilo je svjesno važnosti stereotipa, načina njihova stvaranja i mogućnosti manipulacije, što se može iščitati iz sljedećeg navoda: „(...) to se događa u najvećoj mjeri u djetinjstvu, tijekom procesa socijalizacije i akulturacije, dakle putem obiteljskog odgoja, svakodnevice, medija i, nimalo zanemarivo, u školi.“⁸⁵ Jasno je kako vlast uviđa potrebu za kreiranjem stereotipa u svrhu diseminacije vlastitih vrijednosnih sudova među narodom, odnosno uviđa se mogućnost da se novim naraštajima prenesu mentalne sheme i pristupi koji lako podliježu nekritičkoj upotrebi i političkoj instrumentalizaciji. Dakle, takvi su stereotipi trebali poslužiti izgradnji homogenog socijalističkog društva. U udžbenicima se mogu identificirati vjerski, rodni, etnički i nacionalni

⁸⁴ PETRUNGARO 2009: 31.

⁸⁵ KOREN 2012: 66.

stereotipi. Sličnosti i razlike ovih stereotipa ključne su pri vrednovanju nekog naroda u procesu stvaranja auto- i heteropredodžbi. Na temelju navedenog može se zaključiti kako je vlast produkcijom stereotipa nastojala umanjiti ili u potpunosti negirati razlike među narodima Jugoslavije u svrhu postizanja što veće homogenosti društva.

Stefano Petrungaro piše da „Komunistički historizam istovremeno izvlači korist iz odbacivanja povijesti i početaka nove povijesti, on tvrdi da je na njegovoj strani neizbježni tijek prošlih zbivanja, a istodobno se zalaže za zaborav dotadašnje povijesti izrabljivanja ljudi jer ga smatra preduvjetom izgradnje utopije.“⁸⁶. Iz toga se može zaključiti da su se selektirali podaci koji su se uvrštavali u udžbenike. To je važno za razumijevanje povijesnog konteksta unutar kojeg se producira narativ. Tako se izbacuju podaci koji jugoslavenskim nacionalnim interesima ne idu u prilog, dok se s druge strane naglašavaju oni koji su ocijenjeni poželjnima u sadržaju. Najbolji primjer za to su povijesne ličnosti čija se uloga prešućuje. S vremenom se uviđa potreba za prezentacijom tih ličnosti, ali često na prilagođeni način, čime se nastoji potvrditi ili negirati određena autorova premisa. Rezultat tog pristupa bilo je sustavno prešućivanje etničke ili nacionalne pripadnosti pojedinih povijesnih osoba što se nakon 1950. više ne odnosi samo na proces stvaranja hetero-, već i autopredodžbi. Ovakvom selektivnošću vlada je nastojala ukloniti pojedine ličnosti ili cijela iz društvenog pamćenja jer ih se smatralo neprikladnima. Na taj način se nastojalo utjecati na kolektivnu memoriju i povezivati sjećanja jugoslavenskog naroda pojednostavljenim uzročno-posljedičnim vezama u svrhu stvaranja i očuvanja političke moći. No, upravo takvom selektivnošću povremeno se omogućavalo izdvajanje elemenata nastavnog sadržaja i povijesnih ličnosti kojima se pridavao nacionalni predznak, što se prvi puta opaža početkom šezdesetih godina, dok se već sedamdesetih eksplicitno navodi čak i u zadacima nastave povijesti. Iako se takav način oblikovanja povijesnog diskursa u udžbenicima činio najpogodnijim i najbržim u preoblikovanju društva, dokazalo se da je upravo taj pristup jedan od osnovnih alata za nacionalnu diferencijaciju unutar federacije. U periodu nakon šezdesetih isticanje nacionalnih razlika postaje sve očiglednije, no vlada više nije mogla zaustaviti proces diferencijacije, u kojem je i sama sudjelovala. Tijekom tog procesa dolazi do konstantne reevaluacije vlastitih atribucija, te se time preoblikuju i autopredodžbe, koje u velikoj mjeri diktiraju percepciju povijesti.

⁸⁶ PETRUNGARO 2009: 84.

U udžbenicima se, uz faktografske elemente koji su bili predmet poučavanja u nastavi povijesti, može pronaći čitav niz elemenata koji utječu na interpretaciju sadržaja. Jedan od njih je i gotovo univerzalistički prikaz postojanja države kao političke jedinice, koju izgrađuje određeni narod svojom suradnjom i suživotom. Atribucija *univerzalistički* ovdje se odnosi na ulogu države u oblikovanju svih potrebnih socio-ekonomskih aparata, u svrhu omogućavanja rasta i razvoja društva. Također je važno imati na umu da se pojam Jugoslavije u nacionalnom imaginariju vezivao uz predodžbe kao što su *zaštita*, *sloboda* i *napredak*. Navedene predodžbe služile su izgradnji slike o Jugoslaviji kao *zaštitnici* svojih naroda. U poslijeratnom razdoblju, kada se stanje u svijetu prelaskom u doba Hladnog rata nije stabiliziralo, na jugoslavensku državu se trebalo gledati kao napredan konstrukt koji je u stanju odigrati „očinsku ulogu“ i biti potpora svakog člana naroda, dok se s druge strane očekivalo da se u istoj mjeri narod posveti izgradnji jugoslavenskog vrijednosnog sustava i identiteta. U ovome se očituje patrijarhalno shvaćanje vlasti koje se reflektira i u povijesnim prikazima u udžbenicima. Tako se u udžbenicima vladajuće strukture prikazuju kao „glava obitelji“ čija neosporiva povijesna istina ne prihvaća nikakav prigovor, svodeći tako stvarnost na jednu dimenziju, onu vlastitu.⁸⁷ Takvo shvaćanje se kontinuirano podržavalo u vrijeme uspostave socijalističkog društva, no ono je ustvari već bilo ukorijenjeno u povijesnim imaginarijima jugoslavenskih naroda, što je pogodovalo upotrebi takvog mehanizma u oblikovanju autopredodžbi. U istu svrhu koristile su se i „slavne scene“, koje su imale ulogu realističkog prikaza nekog važnog povijesnog trenutka.⁸⁸ Njihova upotreba imala je mnogo funkcija od kojih su najznačajnije generaliziranje vremena, reevaluacija povijesnih ličnosti i relativizacija povijesnog konteksta. Generalizacija nekog vremenskog perioda na temelju „slavne scene“ odnosi se na oblik selekcije sadržaja, tako što se isticanjem jednog specifičnog povijesnog fenomena i njegovih atribucija kompletno zaobilazi ili jedva spominje neki drugi paralelan povijesni fenomen. Taj se pristup primarno koristio u svrhu izbjegavanja nepoželjnih informacija u udžbenicima, kako te informacije ne bi tražile dodatna objašnjenja koja su potencijalno mogla uzdrmati autorovu premisu. Pažljivije promatrano, uviđa se kako ti nepoželjni sadržaji nisu samo ometali autore koji su sastavljali udžbenike, već su često cenzurirani od strane vlasti putem Ministarstva prosvjete. U kontekstu stvaranja heteropredodžbi ovaj podatak je značajan zato što se ispuštanjem ili preoblikovanjem prikaza povijesnih

⁸⁷ PETRUNGARO 2009: 40.

⁸⁸ ISTI 2009: 41.

fenomena direktno utječe na sadržaj na temelju kojeg će učenik graditi sliku o svijetu. S druge strane, to je utjecalo na stvaranje autopredodžbi jer se izostavljanjem neprikladnih povijesnih činjenica, posebice onih vezanih uz nacionalno pitanje, stvaraju osnove za izgradnju novoga društva. Na taj način se nastoji se generalizirati neke fenomene, koji su različito interpretirani u historiografiji pojedinih naroda. Ovakav oblik selekcije sadržaja je doduše omogućio i naknadnu selekciju i generalizaciju “slavnih scena” svakog naroda ponaosob, što je uvelike doprinijelo daljnjoj nacionalnoj diferencijaciji socijalističkog društva.

3.3. Metodički priručnici za nastavu povijesti

Metodički priručnici prije svega su zamišljeni kao smjernice u organiziranju nastave, a koriste se kao svojevrsni dodaci udžbenicima, dajući detaljan uvid u modalitete naglašavanja, objašnjavanja i prikaza pojedinih povijesnih fenomena. Uz to, priručnici propagiraju novije oblike nastave povijesti kao što su *ekskurzije, upotreba raznih novih nastavnih sredstva i pomagala i mogućnost vanrazrednog rada u nastavi povijesti*. U priručnicima se također predviđa formiranje učeničkih moralnih stavova i promoviraju otvorene diskusije između razreda i profesora, pri čemu bi nastavnik trebao kvalitetno usmjeravati mladež. Prateći razvoj metodičkih priručnika može se analizirati razvoj političke i pedagoške misli unutar obrazovnog sustava Jugoslavije.⁸⁹

Svi problemi s izdavanjem udžbenika i povijesnih čitanki, koji su postojali u razdoblju od 1944. do 1948. godine, reflektirali su se u jednakoj, ako ne i većoj mjeri na izdavanje metodičkih priručnika za nastavu povijesti. Kako se sve do pedesetih godina nije uspijevaio postići konsenzus po pitanju sadržaja udžbenika, teško je bilo dati ikakve primjere izvođenja nastave. Mora se uzeti u obzir i uloga metodičkih priručnika u usavršavanju učiteljskog osoblja Jugoslavije glede pravilne materijalno-dijalektičke interpretacije povijesti. Do konkretne sistematizacije povijesnog gradiva dolazi u šezdesetim godinama, što neposredno dovodi i do sastavljanja konkretnih metodičkih priručnika. Velimir Dorofejev, autor priručnika *Poznavanje društva – priručnik za nastavnike uz udžbenik MOJA DOMOVINA I za IV razrede osnovne škole* sastavio je niz smjernica pomoću kojih su nastavnici trebali oblikovati svoju nastavu. Te smjernice često su unesene u uvodna poglavlja priručnika, a po njihovim se formulacija može zaključiti da su

⁸⁹ VRBATIĆ, 1968: 22.

bile upućivane nastavnicima. O tome svjedoči sljedeći navod: “Listajući udžbenik i u nevezanom razgovoru s učenicima nastavnik može doznati niz zanimljivih detalja koji su od velike koristi za njegov rad.”⁹⁰ S druge strane, u priručnicima se također izuzetno dobro mogu uočiti vještine koje Ministarstvo nastoji potaknuti kod učenika. U metodičkim priručnicima se, stoga, više puta ponavljaju izrazi poput *samostalnost*, *samoinicijativnost*, *brižljivost* i *odgovornost*. Kao pripremu za novo, predstojeće gradivo autor predlaže da se učenike koji već imaju neke spoznaje o tom gradivu usmjeri na „ (...) sređivanje svojih zapažanja, raspitivanje kod starijih o detaljima teme, priređivanje materijala za uvid ostalim učenicima, pisanje referata i upotreba ostalih načina da približe temu ostalim učenicima.”⁹¹ Priručnik nudi i idejna rješenja za „crteže na ploči“, na temelju kojih objašnjava kako se mogu likovno prikazati pojedini elementi kao što su ratni frontovi, migracije naroda i slično.⁹² Autor metodičkih priručnika nastavnicima ipak ostavlja slobodu navodeći da predloženi nastavni oblici samo služe za motivaciju i da ih nije nužno implementirati u nastavu. Zanimljivo je to što se na kraju prijedloga nalazi direktan apel na nastavnika, gdje autor potiče nastavnike da nauče učenike izrađivati “crteže na ploči”. Cijeli priručnik sastavljen je na način da uzajamno povezuje nastavnike i učenike, te ih neprestano poziva na suradnju i poslušnost. U priručniku postoji i grafički istaknuti dio koji se odnosi na pravilan odabir literature, što je također predstavljalo problem u nastavi povijesti. Naime, u vrijeme kada nije još postojao niti jedan priručnik, nastavnici su se služili raznovrsnim, a često i neodobrenim izvorima za koncipiranje svoje nastave. To su bile knjige, časopisi, novine, ali i skripte koje su sami izrađivali i umnažali među sobom. Vlast je pokušala tome stati na kraj, što se jasno može prepoznati iz navoda: „Dosadašnja praksa je pokazala da je izbor literature iz poznavanja društva za IV. razred vrlo osjetljivo pitanje i da često od nepravilnog izbora literature ima više štete nego koristi.”⁹³

Onaj dio priručnika koji se odnosi na praktičan dio nastave spominje upotrebu audio-vizualnih sredstva i navodi kako su „ (...) dijafilmovi uz upotrebu magnetofona mnogo efikasniji od žive riječi nastavnika.”⁹⁴ Ističu se materijali kojima je nastavnika (školu) moglo opremiti Ministarstvo prosvjete. To je zanimljivo ako se uzme u obzir da je Ministarstvo organ vlasti, koji

⁹⁰ DOROFJEJEV 1964: 2.

⁹¹ ISTI 1964: 3.

⁹² ISTI 1964: 113.

⁹³ ISTI 1964: 11.

⁹⁴ ISTI 1964: 13.

koji provodi službenu obrazovnu politiku. Na temelju toga se može zaključiti kako se smatralo da su svi materijali koji dolaze iz Ministarstva bitniji od nastavničkih individualnih sposobnosti, što se odrazilo i u brzini preškoloavanja nastavnika u Jugoslaviji. Mnogo nastavnika bilo je demoralizirano i nisu imali nikakvih resursa za preoblikovanje svoje nastave, te se tako preškoloavanje i usavršavanje nastavničkog kadra produžilo na više godina nego što se isprva očekivalo. Tek sredinom šezdesetih dolazi do konkretnih promjena, što se može uvidjeti na temelju ovog priručnika. Iako sadržajem još uvijek ne pokriva sve potrebe nastavnika i nastave povijesti, svakako se uviđa dublje ulaženje u sadržaj i oblikovanje nastave povijesti. Priručnike se također navodi kao “Značajan prilog boljem poznavanju istorije naroda Jugoslavije.”⁹⁵

U sedamdesetima se sastavljaju priručnici koji nisu više isključivo vezani uz određeni udžbenik ili opću povijest. Tako se priručnik *Audiovizualna nastavna sredstva u nastavi povijesti*, kojeg je izdao *Zavod za unapređivanje osnovnog obrazovanja Socijalističke Republike Hrvatske 1972. godine*, bavi prikazivanjem multimedijalnog dijela nastave. U priručniku su obrađeni mediji kao što su filmovi, radio i televizija, te se objašnjavalo na koji se način oni mogu pravilno integrirati u nastavu povijesti. Uz medije, navode se i nastavna sredstva i pomagala, kao što su školski atlas, povijesne karte, grafoskop, episkop i dijapozitivi. Navod iz tog priručnika koji kaže: „Suvremenije izvođenje nastave povijesti ne može se više zamisliti bez primjene audiovizualnih nastavnih sredstva.”⁹⁶, ukazuje na znatan korak unaprijed u koncipiranju nastave. Budući da navodi primjere za osmišljavanje programa školskog radija ili televizijskog programa, ovaj priručnik pokazuje da se nastava više nije temeljila na objašnjavanju i opisivanju gradiva, već se nastoji modernizirati obrazovni sustav.

U priručniku se može uvidjeti i raznovrsnost sadržaja koji se pokušavalo pokriti. Premda se još uvijek mogu zateći naslovi poput „Karl Marx u sjećanju svojih najbližih“, navode se i naslovi kao što su „Srbija na početku XX. stoljeća“ i „1903. u Hrvatskoj“. To ukazuje na postupno pojavljivanje sadržaja iz nacionalnih povijesti pojedinih naroda Jugoslavije, što je u sedamdesetima znatno zastupljenije nego li je to bilo u šezdesetima. Zanimljivo je da se pod naslovom „Balkanski ratovi“ opisuje stanje nakon 1912. godine, pri čemu se navodi da su nakon potpisivanja mirovnog sporazuma Srbija, Grčka i Bugarska među sobom *podijelile* makedonski

⁹⁵ ISTI 1964: 3.

⁹⁶ ZAVOD ZA UNAPREĐIVANJE OSNOVNOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA 1972: 2.

teritorij. Sintagme u kojima su se pojavljivali etnički odnosno nacionalni termini su izbjegavani sve do sredine sedamdesetih godina kako bi se izgladili odnosi među narodima Jugoslavije. Ovdje se doduše direktno spominju akteri sukoba i komadanje makedonskog teritorija pod vodstvom jednog od naroda Jugoslavije – Srbije. Iako se u priručnicima tvrdi da je nastavnik osoba koja treba osigurati osnovne informacije učenicima u svrhu kreiranja pojedinih radijskih ili televizijskih epizoda školskog programa, predviđa se da će većinu posla odraditi učenici. Od tehničkog dijela postavljanja i pravilnog korištenja opreme, pa sve do pisanja sadržaja predviđa se daleko veća mogućnost slobodnijeg izražavanja i rada učenika.

4. Predodžbe o Nijemcima u udžbenicima povijesti za više razrede osnovne škole (1945.- 1975.)

4.1. Prikaz Nijemaca do srednjeg vijeka

Njemačko društvo se u udžbenicima povijesti prvi puta spominje u cjelini koja obrađuje Rimsko Carstvo, te se već tada karakterizira kao kao necivilizirano. Ključni imagem koji se koristi u prikazu Nijemaca je *barbarsko pleme*, čije će se atribucije pripisivati Nijemcima i u moderno i suvremeno doba. U ovoj cjelini udžbenika uloga Germana se dvojako predstavljala. Prvi obrađeni vremenski period u udžbenicima odnosi se na vrijeme kada Germani još nisu u sastavu Rimskog Carstva, pa se stoga prikazivao njihov utjecaj na susjedno Rimsko Carstvo. Autor Vladimir Babić u udžbeniku *Povijest staroga vijeka - za I. razred gimnazije i V. razred osnovne škole* navodi sljedeće:

Provale barbarskih plemena potpuno ... upropastile privredu carstva: oni su nemilice pustošili i odvodili ljude u ropstvo, a skupo plaćena vojska nije mogla da ih odbije s granice. (...)Pod pritiskom barbara morala se napustiti Drakija.⁹⁷

U istom poglavlju pobliže je opisan i ustroj rimskog društva za koje se tvrdilo da je bilo "robovlasničko društvo propalo pod zajedničkim udarcima barbarskih naroda i pod udarcima revolucije."⁹⁸ Važno je istaknuti kako se gotovo identičan stav rimskog i germanskog društva u odnosu na pitanje robovlasništva ambivalentno prezentirao. Iako se u oba slučaja robovlasništvo kritiziralo, analizom sadržaja može se utvrditi da je robovlasništvo u okviru predodžbe o Germanima negativnije vrednovano. Također je važno ukazati na pojam *revolucija*, koji se prvi puta pojavljuje u okviru predodžbe o Germanima, a koji se uobičajeno koristio za naglašavanje kvaliteta nekog naroda. U kontekstu predodžbe o Germanima ovaj se pojam koristio za isticanje spremnosti za borbu protiv opresora, pri čemu se naglasak ponovno stavljao na vojničko ustrojstvo germanskog društva.

Dominantni sadržaj tih nastavnih jedinica odnosio se na opis germanskog ratničkog društva, pri čemu se nije spominjala germanska kultura, običaji ili organizacijski ustroj. Fokus na

⁹⁷ BABIĆ 1948: 56.

⁹⁸ ISTI 1948: 58.

vojno djelovanje Germana bit će prisutan u prikazima germanske povijesti tijekom čitavog razdoblja starog vijeka. Najveća promjena u prikazivanju Germana može se primjetiti u periodu rimskog osvajanja pokrajine Germanije, kada Germani ulaze u sastav Rimskog Carstva. To je omogućilo pristupanje Germana rimskoj vojsci, pri čemu se njihova ratnička tradicija pozitivnije prikazivala u kontekstu obrane Carstva. U opisu sukoba između Rimskog Carstva i Atila, vođe Huna, Vladimir Babić tako ističe: “:

Najzad (...) u Galiji bio pobijeđen od rimske vojske, u kojoj su služili germanski narodi. Zapovjednici bili su gotovo sami Germani.⁹⁹

Pri tome se isticala njihova ratnička sposobnost i odlučnost u zaustavljanju dotad neviđene prijetnje. Njihova važnost u sastavu Rimskog Carstva prepoznaje se u navodu koji je opisao pokušaj asimilacije Germana u rimsko društvo. U udžbeniku *Povijest za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*, autori Ljubobratović i Čeliković pišu:

Car je Trajan izgradio i granice prema Germaniji, od Rajne sve do Dunava, s grabama, nasipima, zidovima i utverdama, da bi spriječio provale barbara sa sjevera. Tu utvrđenu granicu dao je na čuvanje naseljenim graničarima Galima i Germanima. Oni dobiše zemlju za obrađivanje, ali su jednu desetinu od prihoda, stoke i voća morali davati državi.¹⁰⁰

Prikazivanjem pokušaja da se Germane uvede u državno-pravni sustav Rima, stvarala se predodžba o Nijemcima kao neorganiziranom plemenu bez ikakvih naprednih društvenih ustanova. U više navrata hvalio se germanski otpor pri pokušaju njihove potpune asimilacije i ukazivalo se na dugoročno destabilizirajuću ulogu Germana u povijesti Rimskog Carstva. Padom snage i utjecaja Rimskog Carstva, ono je postupno gubilo mogućnost zadržavanja pojedinih naroda pod svojom kontrolom. Germanski upadi duboko u unutrašnjost Carstva više nisu bili prikazivani kao revolucionarni, već nasilnički i rušiteljski, što se može zaključiti na temelju navoda iz udžbenika koji su napisali B. Ljubobratović i B. Čeliković:

⁹⁹ BABIĆ 1948: 57.

¹⁰⁰ LJUBOBRATOVIĆ I ČELIKOVIĆ 1952: 146.

Usporedno sa slabljenjem moći Rimske imperije sve su češći bili napadi Germana, Gala i Huna, susjednih ratobornih barbarskih plemena, koja su napadala ne samo na granice carstva, nego su i prodirala duboko u unutrašnjost imperije.¹⁰¹

Ovaj navod uvod je sljedeću nastavnu cjelinu pod nazivom “*Raspad Rimskog Carstva*”, za što se Germanima pripisala ključna uloga. Naime, u nastavku je spomenut Odoakar kao predvodnik Germana u pohodu na Rim, što je bio povod propadanja Rimskog Carstva. U sadržaju nastavne jedinice opisalo se germansko pljačkanje Rima, pri čemu se autori nisu dotakli strukturalnih promjena u Rimu, već se fokus zadržao na činjenici da su Germani uništili i opljačkali Rim, te se asimilirali kao dominantna sila unutar Carstva. Tome u prilog svjedoči opis careva spomenutih autora o carevima Zapadnog Rimskog Carstva nakon osvajanja Odoakara:

Njih postavljaju i skidaju s prijestolja vojni komandanti barbarskih germanskih odreda u rimskoj vojsci. (...) Odoakar se prozvao "Kralj Germana u Italiji."¹⁰²

Pred kraj udžbenika dolazi do promjene prikaza Germana koji se više ne opisuju kao podjarmljeni i potisnuti, već se ističe njihova neprekidna vojnička tradicija. Na temelju ovih početnih predodžbi razvijat će se nove predodžbe o Nijemcima u kasnijim periodima, no barbarsko-vojnička atribucija Germana ostat će njihovo trajno obilježje. Takva karakterizacija vidljiva je i u prikazu Nijemaca u periodu srednjeg vijeka.

4.2. Prikaz Nijemaca od srednjeg do novog vijeka

Predodžbe o Nijemcima predstavljene u obradi povijesti srednjeg vijeka u udžbenicima bile su dominantno povezane s konfliktom između Polapskih Slavena i Nijemaca. U ovom periodu se prvi puta naglašavao antagonizam između Slavena i Nijemaca i gradila osnovna predodžba o Nijemcima kao neprijateljskom narodu. Antagonizam se može prepoznati u citatu Evgenija Aleksejeviča Kosminskog u udžbeniku *Povijest srednjeg vijeka*:

Duž Labe živjela su mnogobrojna polapska plemena. Ona su bila najbliži susjedi Nijemaca i najviše su stradala od pljačkaških nasrtaja njemačkih feudalaca. Kraljevi Saske dinastije Henrik I. i Oton I. s pomoću nasilja i prijevare zavladaše zemljama Polapskih Slavena sve do Odre i u njima osnovali svoje marke. Markgrofovi, koji su tu bili postavljeni, strašno su tlačili Slavene.

¹⁰¹ LJUBOBRATOVIĆ I ČELIKOVIĆ 1952: 152.

¹⁰² ISTI 1952: 153.

Ratove protiv Slavena vodili su sa zvjerskom okrutnošću. Henrik I. naređivao je, da se u osvojenim slavenskim gradovima poubijaju svi odrasli muškarci i žene, a djeca da se prodadu u ropstvo. Oton I. naređivao je, da se zarobljeni Slaveni pobiju ili zvjerski izmrcvare, da im se iščupa jezik i iskopaju oči.¹⁰³

Navedena predodžba služila je kao ishodišna točka za definiranje odnosa između slavenskog i germanskog naroda, te se postupno proširivala i nadograđivala. Sve negativno što se spominjalo u sadržaju predstavljalo se kao posljedica njemačkog društvenog uređenja. Tako se predodžba o Nijemcima kao neprijateljima proširila opisivanjem njihovog utjecaja na Slavena. Tvrdnju oprimjeruje navod iz udžbenika *Prošlost i sadašnjost II* autorica Karmen Mali i Olge Salzer koji tematizira pokršćavanje Slavena od strane Nijemaca:

Iza pljačkaških i osvajačkih družina njemačkih feudalaca prelazili su Labu i mnogi njemački svećenici, da pokrste Slavena. Drugim riječima, da prisile tamošnje slavensko stanovništvo na plaćanje crkvene desetine i da šire germanizaciju, a naravno i da ovdje osnuju svoje samostane, koji će u osvojenim krajevima raspolagati velikim imanjima.¹⁰⁴

Crkva se dominantno negativno opisivala u nastavnom sadržaju svih udžbenika. Prikazivanjem njemačkog vodstva i Crkve kao tradicionalnih suradnika, autori su isticali težnju Nijemaca prema porobljavanju Slavena, pri čemu su se služili svim raspoloživim sredstvima. Uzajamnim povezivanjem Crkve i njemačke vlasti oblikovala se negativna predodžba o oba aktera. Život njemačkog svećenstva među podređenim Slavenima autorice Mali i Salzer prikazale su na sljedeći način:

Svećenici, osobito velikodostojnici, živjeli su u besposlici i raskošno, a u pljačkanju naroda premašivali su čak svjetovne velikaše. Zato je nezadovoljstvo naroda bilo u prvom redu upereno protiv crkvenog bogatstva i moći crkve. Kako su pak u Češkoj uz crkvu bili Nijemci najbogatiji i najviše izrabljivali narod, to je nezadovoljstvo i ogorčenje naroda bilo upereno i protiv njih.¹⁰⁵

Autorice udžbenika opisale su otpor Slavena naspram svakog oblika njemačkog utjecaja, te se tako referiraju i na slavenske poganske bogove. U udžbeniku se stari poganski bogovi prikazuju kao slavenska svojina, koju njemački svećenici žele zamijeniti kršćanskima u svrhu

¹⁰³ KOSMINSKI 1946: 42.

¹⁰⁴ MALI I SALZER 1958: 61.

¹⁰⁵ MALI I SALZER 1957: 192.

ekonomskog iskorištavanja domaće populacije. Tako se na primjeru tradicije slavenskog poganskog vjerovanja počela graditi predodžba o odnosu između Slavena i Nijemca. Evgenij Aleksejevič Kosminski to je prikazao na sljedeći način::

Glavni bog kod Baltičkih Slavena bio je bog sunca Svetovid. Njegov hram nalazio se na otoku Rujani (Roegen), u gradu Arkoni, koji je stajao na okomitoj stijeni morske obale. U Svetovidov arkonski hram stizali su darovi iz cijelog slavenskog Baltika. U njemu se čuvala trećina ukupnog plijena dobivenog u ratu, kao i sve oteto zlato i srebro. Ta riznica izazivala je naročitu pohlepu njemačkih feudalaca.¹⁰⁶

Prikazivanjem Nijemaca kao izuzetno religioznog naroda, autor je ukazao na njihove "grijehe", te tako stvorio predodžbu o Nijemcima kao vjerskim licemjerima. Isticalo se kako su Nijemci prije svega narod ratničke tradicije i koja obilježava svaki vid njihovog povijesnog djelovanja. Za dodatno naglašavanje ove predodžbe autor se koristio opisima osobnosti važnih povijesnih ličnosti tog razdoblja. To zorno dolazi do izražaja u sljedećem navodu:

Naročitom surovošću i vjerolomstvom isticao se markgrof Gero, koga je postavio Oton I. On je jednom pozvao na dogovor trideset slavenskih knezova i starješina pa ih izdajnički pobio. Zbog te surovosti njemačkih markgrofova Polapski Slaveni su se digli na opći ustanak.¹⁰⁷

Ovako opisane scene često su se koristile za isticanje slavenskog negodovanja zbog utjecajanjemačkog crkvenog kruga i politike vladajućih struktura. Tako se na predodžbu o Nijemcima kao osvajačima i agresorima trajno nadovezala i atribucija izrabljivača, koji ne mari ni za što drugo doli za vlastiti prosperitet. U udžbenicima se u više navrata isticala problematika njemačkih kolonista, koji su doseljeni u slavenske zemlje. Njih se predstavljalo kao neželjen element, pri čemu se na temelju njihovog opisa gradila predodžba o njemačkom društvu kao kolektivnom akteru. Za njemačke koloniste Kosminski je tvrdio da "(...) su rado išli u zemlje otete Slavenima, jer su se nadali da će ondje bolje urediti život nego u svojoj domovini, gdje su ih ugnjetavala feudalna gospoda."¹⁰⁸

U okviru nastavnih sadržaja detaljno je opisan utjecaj feudalne Njemačke na osvojene teritorije, pri čemu se isticao svaki sloj njemačkog društva koji je odgovoran za

¹⁰⁶ KOSMINSKI 1946: 87.

¹⁰⁷ ISTI 1946: 89.

¹⁰⁸ ISTI 1946: 90.

nezadovoljstvo Slavena i njihovo iskorištavanje. Njemci su prikazani kao narod koji drži sve domene života pod svojom neposrednom kontrolom pri čemu je pokorene narode stavljalo u poziciju podjarmljenih radnika.

Veliki broj moćnih feudalaca, pa biskupi, opati patricijati u gradovima, poduzetnici u rudnicima bili su Nijemci. Prema tome, u rukama Nijemaca bila su i najveća bogatstva. Na ogromnim posjedima feudalaca kmetovi su bili većinom češki seljaci... Što je pak u gradovima više rasla razlika u bogatstvu jednih - a to su bili većinom Nijemci - i siromaštvo drugih, raslo je i nezadovoljstvo siromašnih.¹⁰⁹

Naglašavanjem ove predodžbe Karmen Mali i Olga Salzer ukazale su na slavensku težnju za slobodom te su na taj način napravile uvod u poglavlje o aktivnoj borbi protiv njemačkih okupatora. Pritom se služe konstrukcijama kao što su “uništavanje mjesnog stanovništva, masovno podjarmljivanje i pustošenje teritorija”. Na njih se nadovezuje opis njemačkog utjecaja u Europi, pri čemu se to pitanje odvajaju od problema slavensko-njemačkog antagonizma. Iako se u nastavku udžbenika govori o općenitom njemačkom političkom i ekonomskom utjecaju, mogu se zamjetiti slične deskripcije i konstrukcije kao u prethodnim poglavljima. Tako na primjeru uspostave Hanze Kosminski i dalje iznova reproducira vrijednosne atribucije koje su inicijalno pripisane Nijemcima:

Hanza je obuhvatila oko osamdeset gradova. Glavni put njene trgovine bio je između Novgoroda i Bruges. Uzduž cijelog tog puta i pobočnih linija Hanza je težila da dobije isključivo pravo trgovine. Ona je štitila to pravo snagom oružja.¹¹⁰

Autor je naglasio kako su Nijemci narod koji svoje interese ostvaruje uz pomoć oružja i opresije. Njihov odnos prema susjednim trgovačkim državama prikazuje se sličnim onome koji su imali sa Polapskim Slavenima. Navodi se da Nijemci nisu zazirali od korištenja svih raspoloživih sredstava kako bi osigurali svoj profit ili interes, gotovo uvijek na štetu drugog naroda. Kao primjer, Kosminski je istakao konflikt iz 14. stoljeća, koji je izbilo između Danske i Njemačke:

¹⁰⁹ MALI I SALZER 1957: 194.

¹¹⁰ KOSMINSKI 1946: 92.

Kada je u drugoj polovini XIV.vijeka Danska počela ugrožavati trgovačku i pomorsku prevlast hanzeatskih gradova na Blatičkom moru, savezna flota Hanze opustošila je danske obale i Dansku prinudila da prizna sve privilegije hanzeatskih trgovaca.¹¹¹

Ovakav prikaz Nijemaca bio je dominantan u obradi povijesti srednjeg vijeka, kada se njemački narod suprotstavljao ostatku Europe. Njihovo djelovanje prikazivalo se kao otežavajući faktor razvitka svih naroda Europe, što je pojačavalo predodžbu o Nijemcima kao neprijateljima. Kao ilustracija spominjali su se Teutonski red vitezova i uspostava Svetog Rimskog Carstva, čije se postojanje i djelovanje u nastavnom sadržaju predstavljalo kao kontraproduktivno za društveni razvoj. Uspostava Svetog Rimskog Carstva tematski je bila opisana kao specifično povijesno razdoblje u kojem je osobito dolazila do izražaja njemačka okrutnost. Kosminski je prikazao postupak krunidbe i proces uspostave Carstva, pri čemu je naglasak stavio na težnju njemačkog naroda za sve više moći i utjecaja:

Kad god bi koji novi car polazio u Rim na krunjenje, to je zapravo bio pravi vojni pohod, na kome je njemačka vojska harala i palila talijanska sela i gradove, pljačkala i ugnjetavala stanovništvo na sve moguće načine.¹¹²

Predodžbe o Nijemcima u udžbenicima koji prikazuju povijest srednjega vijeka nadograđivale su se i oblikovale tako što su se ispuštali svi elementi njihovog pozitivnog društvenog djelovanja. Gotovo svaki oblik djelovanja njemačkog naroda bio je podložen ovakvoj interpretaciji. U ovom periodu cjelokupan njemački narod se identificira prema nacionalnom ključu. Dominantne predodžbe o Nijemcima u udžbenicima bile su *zajednički neprijatelji i otimači tuđih zemalja*.¹¹³

¹¹¹ KOSMINSKI 1946: 92.

¹¹² ISTI 1946: 89.

¹¹³ ISTI 1946: 102.

4.3. Prikaz Nijemaca u novom vijeku

U sadržaju udžbenika koji obrađuje period novog vijeka po prvi puta se mogu prepoznati pozitivne atribucije u opisima fenomena vezanih uz njemačku povijest. Te atribucije odnosile su se na revolucije i narodne ustanke na području Njemačke, pri čemu se naglašavala razlika između naroda i politike vladajućih struktura. Narod i politika bili su ključni pojmovi u reprezentaciji njemačkog djelovanja, pri čemu se pojedine ličnosti isticalo i izdvajalo iz njemačke kolektivne etnokarakterologije. Time se omogućavalo pozitivno opisivanje posebnih povijesnih ličnosti kao što su Karl Marx i Friedrich Engels. S druge strane, ovaj je pristup omogućavao izuzetno negative opise ostalih fenomena karakterističkih za njemačko društvo kao što je reakcionarna vlada koja guši revolucionaran dio naroda.

Predodžbe o Nijemcima koje prevladavaju u nastavnom sadržaju udžbenika odnose se na naratove koje je Njemačka vodila u promatranom vremenskom periodu. Njemačko društvo, ekonomija i politika opisivali su se kroz prizmu vojnog djelovanja. To se zorno može zaključiti na temelju navoda Aleksandra Abramoviča Galkina u udžbeniku *Povijest novog vijeka 1870-1918*: "U Prusiji je rat nacionalno zanimanje." i "U vanjskoj politici Pruska definitivno postaje, po ocjeni jednog suvremenika, razbojnička država."¹¹⁴ Ovi navodi zaključni su dijelovi sadržaja o Francusko-pruskom ratu, na temelju kojeg je autor oblikovao predodžbe o cijelom njemačkom društvu. U udžbeniku se stvarala predodžba o naprednim dostignućima Nijemaca zahvaljujući njihovom iskorištavanju drugih naroda što je evidentno iz navoda u istom udžbeniku: "Njemačka industrija doživjela uzlet zbog pljačke francuskog naroda (...)"¹¹⁵. Pritom se zasluge za izbijanje rata pripisuju vodećoj političkoj ličnosti Njemačke tog vremena. Otto von Bismarck je u istom udžbeniku prikazan na sljedeći način:

...vrlo vlastoljubiv. Imao je jaku volju, vrlo trijeznu, a u isto vrijeme i lukavu pamet, a bio je iskusan i vješt političar. Po porijeklu pruski junker, bijaše uvjereni monarhist i zakleti neprijatelj radničke klase.¹¹⁶

Na temelju ovog navoda može se zaključiti kako su se u Bismarkovu opisu koristile pozitivne atribucije, koje su isprva stvarale dojam o Bismarku kao pozitivnom predstavniku svog

¹¹⁴ GALKIN I ABRAMOVIČ 1951: 69.

¹¹⁵ ISTI 1951: 70.

¹¹⁶ ISTI 1951: 71.

naroda. U nastavku sadržaja udžbenika može se primijetiti kako se iste atribucije projiciraju na cijelo njemačko društvo, pri čemu se pozitivne Bismarckove atribucije koriste kao uvod za negativno atribuiranu sliku o njemačkom narodu. Tako se za Bismarcka kaže da je krvoločan i prevrtljiv, što postaje generalizacija za cijeli njemački narod. Ovakve reprezentacije su u udžbenicima povijesti bile potkrijepljene navodima poput ovoga:

Njemačka militaristička banda služila se zvjerskim mjerama, strijeljala za svakog ubijenog njemačkog vojnika po stotinu mirnih francuskih građana, pljačkala i spaljivala sela ičitave četvrti u gradovima, ali nije mogla da uguši partizanski pokret, nego je samo izazvala sveopću mržnju kod Francuza.¹¹⁷

S druge strane, u kontekstu prikaza Francusko-pruskog rata spominjala se ličnost Karla Marxa, koja je prikazana u direktnoj suprotnosti s tipičnom slikom Nijemaca. Iako je Marx bio njemačke nacionalnosti, ta informacija nije bila gotovo nigdje spomenuta, što ukazuje na tendenciju da ga se izdvoji iz njemačkoga etnosa. Marxa se rehabilitiralo od kolektivne krivnje njemačkog naroda na temelju njegovog intelektualnog rada i stavova. Tako se u prikazu Marxa i njegovog djelovanja fokus stavljao na "(...) borbu za proletarijat i stvaranje radničkog društva."¹¹⁸, što uvelike odstupa od prikaza njemačkih vodećih političkih ličnosti tog vremena. U sklopu revolucionarnog djelovanja spominjalo se još nekoliko ličnosti kao što su August Bebel, Karl Liebknecht, Klara Zetkin i Roza Luxemburg čiji je prikaz bio identičan kao i Marxov. Iako su se ove ličnosti kritičnije opisivale, njihov je status i dalje bio nadnacionalan. Iz sadržaja se može zaključiti kako su predodžbe o njima bile povezane s pozitivnim atribucijama, koje su se koristile u prikazu razvoja radničkog pokreta do 1848. godine. Takav tretman izdvojenih povijesnih ličnosti ilustrira Galkinov prikaz donošenja *Ekskluzivnog zakona* u Njemačkoj: "Stranka je i dalje rasla i brojem i idejno. To su bile za njemačku socijalnu demokraciju godine herojske borbe za održavanje partijske organizacije i za proširenje propagande socijalizma u masama."¹¹⁹ Ovakvo izdvajanje i pozitivno atribuiranje znamenitih Nijemaca ne pojavljuje se isključivo u prikazima društvenih i političkih revolucija već i onih crkvenih. Tako se isprva pozitivno prikazuje Martin Luther, koji je nezadovoljan utjecajem i načinom djelovanja Katoličke crkve, poveo pobunu u Njemačkoj i uspio slomiti utjecaj crkve u javnom životu. U

¹¹⁷ GALKIN I ABRAMOVIĆ 1951: 72.

¹¹⁸ ĐURANOVIĆ 1954: 28

¹¹⁹ GALKIN I ABRAMOVIĆ 1951: 75.

sklopu *Kulturkampf* prikazuje se Lutherova borba kao sinonim otpora protiv Bismarckove, pri čemu se stvara pozitivna predodžba o Lutheru kao borcu za ljudska prava. Citira se njegova izjava da su utjecajem Katoličke crkve bili nezadovoljni skoro svi društveni slojevi Njemačke. To bi trebalo ukazivati na opće nezadovoljstvo njemačkog naroda stanjem u vlastitoj državi, što dodatno naglašava predodžbu onjemačkoj vlasti kao opresoru svih slobodnih ljudi. Luthera se u nastavnom sadržaju udžbenika povezuje s najnižim slojevima tadašnjeg društva, pri čemu se ističe važnost njegovog rada u kontekstu reformacije. S druge strane, negativno ga se vrednuje jer ga je podržavala buržoazija, što se u socijalističkom diskursu nije toleriralo. Na taj način se Luthera ponovno marginalizira kao crkvenjaka i pripadnika buržoazije, te mu se pripisuju negativne atribucije koje su se inače koristile za prikaz osoba njegova položaja. Slične metode koristile su se i za prikaz negativnih pojava i ličnosti iz njemačke povijesti. Tako se u udžbenicima nasuprot pozitivno vrednovanih predodžbi Nijemaca kao radničkog naroda i boraca za svoja prava, nalazila i predodžba o njemačkoj reakcionarnoj i imperijalističkoj vlasti. U sklopu predodžbe o Nijemcima u kontekstu političkog ustroja i njegovog utjecaja na narod prepoznaje se negativno vrednovanje struktura vlasti i njemačkog naroda kao povijesnog aktera, što potvrđuje Galkinov navod:

Kada se osnovalo Njemačko carstvo reakcionarni duh stare Prusije proširio se po cijeloj Njemačkoj. Njemački narod odgajao se u klanjanju pred silom, u duhu krajnjeg šovinizma. Od školske klupe Nijemcuse utuvljivala misao, da je sila preča od prava.¹²⁰

Ovakva predodžba o Nijemcima sukladna je s predodžbom o njemačkom caru tog vremena, Vilhelmom II. Galkin je isticao kako je Vilhelm bio “(...) *tašt, samouvjeren i hvalisav. Kako je bio psihički sasvim neuravnotežen, Vilhem II. je u politici pokazivao krajnju uzbuđljivost ne znajući se suzdržati. Smatrao je sebe istaknutim govornikom, te je volio držati govore, koji su obično odlikovali netaktičnošću.*”¹²¹

U prikazu početka i tijeka Prvog svjetskog rata Austrijanci i Nijemci su u potpunosti izjednačeni. Ukazivalo se na njihovu rastuću vojnu snagu i sukladno tome njihov zahtjev za preraspodjelom kolonija. Ovakvi prikazi podudaraju se s prikazima njemačkog šovinizma i generiraju mentalnu sliku Nijemaca kao ratnih huškača. U udžbenicima postoje dva objašnjenja

¹²⁰ GALKIN I ABRAMOVIČ 1951: 91.

¹²¹ ISTI 1951: 34.

za izbijanje rata, pri čemu se u jednom zaobilazi sarajevski atentat na austrijskog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda, dok drugi ističe upravo Gavrila Principa i nestabilan odnos između Slavena i Nijemaca. Kao razlog atentata Šarlota Đuranović navodi sljedeće: "Omladinci su ubili austro-ugarskog prijestolonasljednika jer su ga smatrali neprijateljem Jugoslavena i najvećom zaprekom za njihovo oslobođenje i ujedinjenje."¹²² Ovaj navod se nadovezuje na prikaz Nijemaca kao izrabljivača svih Slavena, pri čemu se ponavlja imagem vječnog neprijatelja.

Sličnu sliku Nijemaca u udžbeniku *Prošlost i sadašnjost 3* grade Šarlota Đuranović i Mirko Žeželj: "U okupiranoj Srbiji i Crnoj Gori okupatori su okrutno progonili narod, zlostavljali ga mučili i otimali mu hranu."¹²³ i "Velike su bile i žrtve koje su dale Srbija i Crna Gora u borbi za slobodu. Veliki su bili ljudski gubici i u ostalim našim zemljama."¹²⁴

Sadržaj koji tematizira Austro-Ugarsku često izjednačava austrijsku i njemačku narodnu pripadnost, te se u sklopu predodžbi o Austrijancima pojavljuju gotovo identične predodžbe kao što su predodžbe o Nijemcima, što se eksplicitno tvrdi u navodima da je austrijski narod "njemački živalj". Kao glavne imagogenerativne okosnice su razdoblje postojanja Vojne krajine, Bachovog apsolutizma i raznih pobuna velikaša protiv Austro-Ugarske. U prikazima razdoblja postojanja Vojne krajine prisutne su predodžbe o Austrijancima koji imaju jednako izražen izrabljivački odnos prema Slavenima kao i Nijemci. Bečki dvor se prokazuje kao glavni destabilizator društveno-ekonomskih prilika u Hrvatskoj, pri čemu se ističe njegova ključna uloga u organizaciji Vojne krajine. U nastavnom sadržaju udžbenika se isticalo da su u to vrijeme bili povećani nameti, dok je bečki dvor postavljao njemačke oficire za krajiške zapovjednike. Olga Salzer je u udžbeniku *Povijest za VII razred narodne osmogodišnje škole*, piše sljedeće:

Oficire namješta bečki dvor, a ti imaju ne samo vojničku nego i sudsku vlast. Službeni jezik postaje njemački. Sve nam to još bolje pokazuje, da je Krajina područje, koje Beč smatra svojom zemljom.¹²⁵

¹²² ĐURANOVIĆ 1954: 11.

¹²³ ISTI 1954: 13.

¹²⁴ ISTI 1954: 18.

¹²⁵ SALZER 1955: 69.

Predodžba o Austrijancima kao osvajačima protezala kroz čitav period postojanje Habsburške Monarije. Isticalo se kako su Austrijanci izrabljivali i podjarmljivali sve Slavene te se tvrdilo da je "(...) bečki dvor koristio svaku priliku da oslabi moć hrvatskih feudalaca."¹²⁶. Slične predodžbe o Austrijancima prisutne su i u cjelinama udžbenika o Bachovom apsolutizmu, odnosno germanizaciji društva i širenju njemačkog obrazovnog sustava. Slijedom toga Olga Salzer u povijesnoj čitanci *Na vrelima prošlosti: historijska čitanka za VII razred osnovne škole* hrvatski otpor takvim oblicima represije opisuje na sljedeći način:

Kolikom drzovitošću napadahu pridošli tuđinci nas u našem vlastitom domu...našu domorodnu gimnazijalnu mladež pogrdno imenova "Saukroaten" (prljavi Hrvati). Radi takovebezobrazne uvrede razjarilo se gradjanstvo, te tražilo iztragu i kazan toga čovjeka. Ona mala šaka neustrašivih ljudi hrvatske misli, disaše jedva pod nesimpatičnim štitom novoga bana.¹²⁷

Iz toga se može iščitati jednaka predodžba o Austrijancima kakva je konstruirana i o Nijemcima. Njihove međusobne poveznice su se posebno naglašavale tako su da predodžbe o Austrijancima uvijek negativno aksiološki atribuirane.

Povijesne ličnosti kao što su Marija Terezija i Josip II. se gotovo isključivo negativno prikazivalo. Marija Terezija je bila predstavljena kao vladarica koja mari samo za svoju matičnu zemlju, što je imalo za posljedicu krajnji nemar prema hrvatskim problemima. Opisivalo ju se kao lukavu i opreznu vladaricu, koja je za vrijeme svoje vladavine kontrolirala sve domene života u Habsburškoj Monarhiji. Olga Salzer je u udžbeniku *Povijest za VII. razred narodne osmogodišnje škole i III. razred gimnazije* istaknula kako je "(...) u Hrvatskoj i Mađarskoj (...) Marija Terezija dopuštala razvoj samo onih manufaktura, koje, kao što ona kaže, "mojim njemačkim zemljama nisu škodljive." ¹²⁸, te da je "Za vrijeme Marije Terezije Vojna Krajina potpala potpuno pod njemačku vojničku upravu." ¹²⁹ Iako su se udžbenicima spominjale njezine reforme i ustroj obrazovnog sustava, one su negativno ocjenjivane jer su se koncentrirale na poboljšanje životnog standarda isključivo Austrijanaca, pri čemu se izostavilo Slavene. Prikaz njezina sina, Josipa II., također slijedi opisan model, ali uz određene modifikacije. U

¹²⁶ SALZER 1955: 62.

¹²⁷ ISTI 1955: 67.

¹²⁸ ISTI 1955: 97.

¹²⁹ ISTI 1955: 97.

udžbenicima do šezdesetih godina on je predstavljen kao monarh i apsolutist. Salzer je u istom udžbeniku ovako prikazala njegovu vladavinu:

U cijeloj državi proglašen...njemački jezik službenim jezikom. Posvuda postavlja Nijemce za činovnike, a domaće činovništvo premješta u austrijske zemlje. Državom vlada prema tome car potpuno apsolutistički preko svojih činovnika.¹³⁰

Ovakvo oblikovanje predodžbe o Josipu direktno se nadovezalo na prikaz Marije Terezije, pri čemu se isticala Josipova želja za centralizacijom moći u Beču. O zaokretu u predstavljanju Josipa II. može se zaključiti iz prikaza njegovih reformi i uvođenja novih zakona. Iako se Josipa II. i dalje opisivalo kao kao apsolutističkog vladara, njegov Patent o vjerskoj toleranciji i Patent o oslobođenju kmetova tumačili su se kao pozitivan korak u izjednačavanju odnosa naroda Monarhije. Pozitivan prikaz Josipa II. može se pronaći u dijelu udžbenika koji opisuje uvođenje oporezivanja crkve, na što se često referiralo kao na revolucionaran čin.

U prikazima novovjekovnog razdoblja prevladavale su predodžbe o Nijemcima i Austrijancima kao o narodima koji nasilnim metodama nastoje prigrabiti što više utjecaja na svjetskoj razini. U oba slučaja se kritizirao ustroj njihovog društva i odnos prema drugim narodima, pri čemu se isticala njihova surovost prema slavenskim narodima. Za oblikovanje osnovnih predodžbi često se posezalo za Lenjinovim citatima, pa se na predodžbu o Njemačkoj nadovezivao konstrukt o Njemačkoj kao "buržoasko-junkerskoj državi"¹³¹, što predstavlja korijen negativnih atribucija Nijemaca i Njemačke u jugoslavenskim udžbenicima. Galkin tako ističe kako je Pruska "Savez lava sa po tuceta lisica i petnaestak zečeva i miševa."¹³², iz čega se zaključuje da je njemački utjecaj primarno proizlazio iz snage pruske države, pa je tako slika o Pruskoj postala izvorom za konstruiranje svih predodžbi o Nijemcima. Njemačka i Austro-Ugarska nazivale su se vojničko-kmetskim državama, pri čemu takav prikaz produbljuje predodžbu o Nijemcima kao izrabljivačima i šovinstima, time što se stalno naglašava njihova tradicija nadmetanja i nametanja.

¹³⁰ SALZER 1955: 99.

¹³¹ GALKIN I ABRAMOVIČ 1951: 21.

¹³² ISTI 1951: 23.

4.4. Prikaz Nijemaca u razdoblju moderne i suvremene povijesti (1945.-1975.)

Prikaz povijesti razdoblja nakon Prvog svjetskog rata obilježavaju apsolutno negativne predodžbe o Nijemcima i njihovom društvenom djelovanju. Iz te slike o Nijemcima proizlazi većina negativnih atribucija koje se gotovo šablonski koriste u opisivanju nastajanja nacističke Njemačke, ali i pri prikazivanju drugih svjetskih velesila onoga vremena.

Većina autora kao uvod u prikaz ovoga razdoblja spominje gospodarsku krizu koja je pogodila svijet, pri čemu je karakterističan navod Šarlote Đuranović i Mirka Žeželja kako je "(...) od svih evropskih zemalja kriza najteže pogodila Njemačku."¹³³ Ta predodžba slomljenog naroda koji se bori za goli život nije korištena kako bi se potakla empatija prema Nijemcima, već se koristila kao ishodišna točka za objašnjavanje stanja u svijetu neposredno pred Drugi svjetski rat. Sve više se isticala potreba za distinkcijom imperijalističkih i komunističkih država i naroda, pri čemu se svakoj imperijalističkoj državi automatski pripisuju negativne atribucije. Osnovna distincija uspostavljala se između kapitalistički ustrojenih država i država komunističkog bloka. Tako su Đuranović i Žeželj vremenski period prije Drugog svjetskog rata prikazuju na sljedeći način:

Kapitalizam je bio teško bolestan. Široki slojevi sve su više prilazili radničkim partijama. Upravo zbog toga su buržoazija i vojni krugovi u Njemačkoj, Italiji i Japanu - zemljama manje bogatim, bez sirovina i kolonija - doveli na vlast fašiste.¹³⁴

Dolazak nacista na vlast u Njemačkoj pak opisuju ovako:

I u Njemačkoj i u Italiji fašisti su bili vojnički organizirani i naoružani, priređivali su velike vojničke parade, služili se nasiljem, zastrašivanjem, razvijenom špijunažom i nametljivom propagandom u novinama, na radiju, filmu i kazalištu, pripremali su svoje zemlje za napadačke i pljačkaške ratove, učeći omladinu da rat oplemenjuje i da je normalno stanje čovječanstva. Slijepo se moralo pokoravati fašističkoj partiji i njenom vođi.¹³⁵

Ovakve predodžbe o Nijemcima prilično su zastupljene u prikazu svih vremenskih perioda, pa se u udžbenicima koji obrađuju period moderne i suvremene povijesti stavlja

¹³³ ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 64.

¹³⁴ ISTI 1966: 65.

¹³⁵ ISTI 1966: 67.

naglasak na njemačku ratobornost. Slično se prikazuje njemački izlazak iz krize i rješavanje unutarnjepolitičkih problema, što dolazi do izražaja u opisima nacističkog pristupa rješavanju problema nezaposlenosti i opadajuće gospodarske moći Njemačke. U udžbenicima se često predstavljala predodžba o nacistima kao ratnim huškačima: “ (...) da spasi kapitalistički poredak, da zaposle i ušutkaju radničku klasu i da pribave sirovine, hranu i tržišta, vladajuće klase odlučile su se za rat.”¹³⁶ Iz ovakvog prikaza proizlazile su predodžbe koje se odnose na sve sfere njemačkog društva. Tako se prikazivao i utjecaj nacista na vlastiti narod, pri čemu se isticala opresija nad slobodama čovjeka, što se permanentno ponavljalo. Nacističko izvlačenje Njemačke iz gospodarske krize najčešće se ocjenjivalo izuzetno manjkavim, pri čemu se isticalo da je ekonomska kriza nestala samo prividno i gotovo uvijek se izvlači isti zaključak – da su fašističke države srljale u rat. U kontekstu prikaza nacističkih političkih progona isticalo se kako su knjige slobodoljubivih pisaca paljene na lomačama, a pisci zatvarani i mučeni. Ovakve predodžbe kasnije su se proširivale informacijama o rasnim zakonima i Holokaustu, pri čemu se isticala njemačka okrutnost i neciviliziranost.

Njemački odnos prema Slavenima izuzetno je važan imagem u prikazima povijesti ovog vremenskog razdoblja, iz kojeg proizlazi većina negativnih predodžbi o njemačkoj humanosti. Osim isticanja predodžbe o Nijemcima kao “arijevskoj rasi”, u ovakav okvir se uklapaju i metapredodžba o Slavenima kao robovima. Ove predodžbe su vrlo eksplicitno jezično artikulirane o čemu svjedoči sljedeći citat:

Osobito je Slavenima, kao ljudima "niže vrste", dosuđeno bilo ropstvo i istrebljenje. Milijunima Slavena, Židova i protivnika nacizma bilo je namijenjeno uništenje po logorima smrti - od gladi ili u plinskim komorama i pećima.¹³⁷

Ovakve konstatacije direktno su se povezivale s djelovanjem Narodnooslobodilačkog pokreta u otporu prema njemačkoj agresiji kao jamcem slobode i zagovarateljem napretka. Komunistička partija Jugoslavije ističe se kao “organizator borbe protiv fašizma, koja je okupljala sve napredne i demokratske snage”.¹³⁸ U prikazima razdoblja izbijanja Drugog svjetskog rata više ne postoje predodžbe o nekim pozitivnim ličnostima ili radnom narodu Njemačke, već se prelazi na generalizaciju cjelokupnog njemačkog naroda. Citatima poput onog

¹³⁶ ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 69.

¹³⁷ ISTI 1966: 90.

¹³⁸ KOREN 2012: 223.

o Hitlerovoj “opijenosti lakim pobjedama”, nastojalo se izjednačiti Hitlera i sve druge Nijemce. Premda je takav model i prije bio prisutan pri konstruiranju predodžbi o Nijemcima, sada dobiva vrlo eksplicitan i napadački oblik. Tako se navodilo da je Hitler na svojim paradama i na radiju luđački vikao da je pobjeda nad Engleskom samo još pitanje dana, pri čemu se isticala realna prijetnja njemačkog naroda. U isto vrijeme Hitler se u predodžbama prikazivao kao prijetnja, ali se njegova osobnost prikazuje na podrugljiv način. Tako se isticalo da je “lud, iracionalan i zloglasan”, čime ga se nastojalo diskreditirati u očima čitatelja.

Jugoslavenski stav prema nacističkoj Njemačkoj i njezinom ratovanju ponavlja se u svim udžbenicima, koji je sumiran u paroli NOB-a: "Bolje rat nego pakt - bolje grob nego rob!"¹³⁹ U prikazima jugoslavenskog otpora njemačkoj agresiji često se koriste oprečni vrijednosni sudovi, koji ukazuju na suprotnosti njemačkog i jugoslavenskog naroda. Njemačku opasnost se prikazuje kao vrlo ozbiljnu, na što se nadovezuje jugoslavenski otpor koji se prikazuje kao dio europske protunjemačke koalicije. To dobro ilustrira prikaz napada nacističke Njemačke na Jugoslaviju:

Čitav Beograd bio je tog dana na nogama. Komunisti su na trgovima objašnjavali okupljenim građanima vladinu izdaju, potrebu da se Jugoslavija osloni na SSSR i suprotstavi fašizmu. Po ulicama su se uzvikivale parole: Bolje rat nego pakt - bolje grob nego rob! U srcu porobljene Evrope jedan se mali narod suprotstavio Hitleru.¹⁴⁰

Kao protuteža negativnom opisu Hitlera i nacističke Njemačke, isticalo se okupljanje seljaka, radnika i naprednih intelektualaca na području Jugoslavije pod vodstvom komunista. Navodilo se kako su svi slojevi jugoslavenskog društva krenuli u borbu protiv nepravednih okupatora. U udžbenicima se često nailazi na tvrdnje koje pozitivno ocjenjuju ustanak i oružani otpor u Jugoslaviji, što se potkrepljuje tvrdnjom da su Hitler i Mussolini bili iznenađeni otporom jugoslavenskih naroda. U tom kontekstu se većina autora referirala na stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. U tom kontekstu se isticalo da je okupator pokušao obmanuti hrvatski narod da će napokon dobiti vlastitu državu u kojoj će živjeti slobodno.¹⁴¹

Na sličan način se grade predodžbe o kolaboracionistima. U prikazima Ante Pavelića koristi se atribucija “zloglasan” koja se koristila i u prikazima Heinricha Himmlera i drugih

¹³⁹ ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 94.

¹⁴⁰ ISTI 1966: 95.

¹⁴¹ ISTI 1966: 99.

pripadnika vodstva nacističke Njemačke. U svrhu odvajanja kolaboracionista od ostatka jugoslavenskog naroda, njih se izjednačava s Nijemcima, pa su sve predodžbe koje se na njih odnose dominantno negativne. Ovako se prikazuje pojava kolaboracionista: "Iskorištavajući nezadovoljstvo ugnjetenih naroda nastalo u vrijeme predratne Jugoslavije, nastojat će da među našim narodima raspire bratoubilačku borbu."¹⁴² Ovakve predodžbe korištene su u svrhu njihova ocrnjivanja, ali i objašnjavanja nepovoljne situacije u kojoj se našla Jugoslavija suočena s bolje organiziranim i naoružanim neprijateljem. Redovito se tematizira njemačko porobljavanje drugih naroda, raseljavanje koje su provodili, otimačina resursa i hrane, pri čemu se ističe da su Nijemci pravili razlike među različitim narodima koje su pokorili. Đuranović i Žeželj tako pišu:

S porobljenim narodima Hitler nije postupao jednako. Nešto je bolji bio njegov odnos prema skandinavskim i baltičkim narodima, koje je smatrao najbliže Nijemcima, nego na primjer, prema Slavenima, koje je smatrao robovima.¹⁴³

Najnegativnije predodžbe o Nijemcima u ovom razdoblju odnose se na prikaz postupanja sa zarobljenicima i podjarmljenim narodima. Tako se u sliku o Nijemcima uključuju plinske komore, odvođenje ljudi na prisilni rad i masovna ubojstva. Takvi prikazi dodatno se potkrepljuju slikovnim prikazima u udžbenicima koji su prepuni scena mučenja i smrti.

Njemački nacizam se u udžbenicima povijesti opisuje kao najgrublji i najreakcionarniji oblik buržoaske diktature, što se prema vrijednosnom sudu jugoslavenskih komunista aspolutno negativno vrednuje. Predodžbe o Nijemcima u prikazima ovog povijesnog razdoblja u potpunosti su suprotnosti s jugoslavenskom autopredodžbom. Uzimajući u obzir vrijeme formiranja socijalističke Jugoslavije, evidentno je kako su predodžbe o Nijemcima koristile u izgradnji vlastitog identiteta i vrijednosnog sustava u Jugoslaviji.

4.5. Prikaz Nijemaca u udžbenicima povijesti - kontinuiteti i promjene

Nijemce se kao narod najčešće se u udžbenicima povijesti prikazivalo ambivalentno, pri čemu se atribucije mijenjaju sukladno njihovom djelovanju. Kad je riječ o prikazima njihovog dolaska na povijesnu pozornicu, najčešće se ističe njihova ratnička tradicija, koja ostaje dominantan imagem tijekom čitave njihove povijesti. Njihova ratobornost se u određenim

¹⁴² ĐURANOVIĆ I ŽEŽELJ 1966: 99.

¹⁴³ ISTI 1966:104.

vremenskim periodima ocjenjuje pozitivno, kao u slučaju pružanja otpora rimskim osvajačima, no dominantno služi kao ishodišna točka za negativno vrednovanje i stvaranje negativnih stereotipa. Tako se na imagem o njemačkoj ratobornosti nadovezuju određenja kao što su otimači, agresori, izrabljivači, podjarmitelji i ugnjetači, koje se koriste pri svakom prikazu konflikta u kojem su Nijemci sudjelovali. Kao pozitivne atribucije pri opisivanju njemačkog naroda autori udžbenika najčešće navode organiziranost i produktivnost. Njihova produktivnost se na primjeru uspostave Hanze i oporavka od gospodarske krize pozitivno ocjenjuje kao osobina koja se pripisuje čitavom njemačkom narodu, dok se u kontekstu ratovanja ona osuđuje i pridružuje imagemu „poslušnog naroda“ koji slijepo izvršava naredbe vrhovne vlasti. U prikazima povijesti srednjeg i novog vijeka dominira predodžba o Nijemcima kao vrlo agresivnom narodu, pri čemu se ističe njihova uloga u oblikovanju Europe. Nijemci su gotovo uvijek prikazani u sklopu opisa nekog konflikta, te se njihovo društvo prikazuje kao izričito dobro uhodan feudalni sustav eksploatacije kmetova i ostalih podanika. U ovom periodu se također prvi puta tematizira pojava slavensko-njemačkog antagonizma, što će postati relevantnom točkom definiranja definiranja njemačkog odnosa s drugima tijekom čitave njihove povijesti. U prikazima povijesti novoga vijeka Nijemci se isprva opisuju kao inovativan narod, sa zavidnim usponom industrije i ulaganja. U prikazima tog perioda se ističu loši odnosi Nijemaca i Slavena u okviru Habsburške Monarhije i Austro-Ugarske. Navodi se kako se njemačko društvo impregnira šovinizmom i razvija kompleks superiornosti. Imagem „višeg naroda“ koristi se za prikaz njemačke politike prema pitanju preraspodjele kolonija, pri čemu se ističe njemački imperijalizam. Isti imagem imao je i funkciju definiranja odnosa Nijemaca prema Slavenima što predstavlja produžetak imagama stvorenog u prikazima prošlih povijesnih razdoblja. U prikazima moderne i suvremene povijesti najvažnija funkcija heteropredodžbi o Nijemcima je oblikovanje jugoslavenske autopredodžbe koja se gradi u direktnom kontrastu spram predodžbe o Nijemcima. Važno je napomenuti kako su odnosi Njemačke s jugoslavenskim narodima određeni nacionalnim ključem što je uvelike utjecalo na oblikovanje predodžbi i sadržaja u udžbenicima različitih jugoslavenskih republika. Kao nacija kontrasta, Nijemci su zbog svih oblika represije nad Slavenima generalizirano prikazani kao loši, te se uz njemačku nacionalnost uvijek pojavljuje negativna vrijednosna atribucija. Nakon Drugog svjetskog rata taj se kontrast pojačava blokovskom podjelom svijeta. Jugoslavija, kao članica antifašističkog bloka, pozitivnima opisuje vrijednosti oprečne njemačkima, te se tako razvija imagem agresora i žrtve, na kojemu u velikoj

mjeri počiva jugoslavenska autopredodžba. Ta se autopredodžba nakon šezdesetih godina počinje mijenjati, a njezine se nacionalne značajke redefiniraju unutar imaginarija pojedinih naroda Jugoslavije, pri čemu njemačka heteropredodžba postaje manje rigidna. U tom periodu znatno je više neutralnih opisa, pri čemu se određene atribucije njemačkog naroda, kao što je produktivnost, ponovno počinju pozitivno vrednovati. Do tih promjena dolazi zbog uspješnog procesa njemačkog prevladavanja krivnje za grozote Drugog svjetskog rata (Errinerungskultur) i reevaluacije povijesti pojedinih jugoslavenskih naroda.

Osobine pripisane njemačkim povijesnim ličnostima često se projiciraju na čitav njemački narod. To je osobito uočljivo u prikazima negativno vrednovanih ličnosti kao što su Otto von Bismarck i Adolf Hitler. Njihove osobine, lukavost, nemilosrdnost, vlastoljubivost i neukrotiva narav, koriste se za prikaz djelovanja njemačkog naroda kao kolektivnog povijesnog aktera. Zastupljenost neutralnih opisa je minimalna, pri čemu se može istaknuti primjer prikaza Josipa II. On je u udžbenicima bio primarno negativno ocjenjen, no u predodžbama koje su se odnosile na njegovu vlast prepoznaju se noviteti kao što je pozitivna ocjena njegove odluke o oporezivanju crkve. Taj element je pozitivno ocjenjen u sklopu jugoslavenskog imaginarija, dok su svi ostali njegovi atributi podložni ambivalentnom vrednovanju na temelju činjenice da je Josip II. bio monarh i apsolutist. Pozitivnog vrednovanja ima relativno malo, jer se pozitivno vrednovalo samo one ličnosti koje su djelovale u skladu sa socijalističkim ideološkim postavkama. Ako se uzme u obzir da niti jedna njemačka vlada nije pozitivno vrednovana, jasno je da Njemačka ni u čemu nije odgovarala jugoslavenskom vrijednosnom sustavu. Iz tog razloga se kod povijesnih ličnostikao što je Karl Marx, njihova nacionalnost ne spominje, već se u Marxovu slučaju ističe je bio borac za prava i slobodu svih ljudi. Time mu se pridaju nadnacionalne kvalitete. Ovakav princip vrednovanja pripadnika njemačkog naroda u okviru jugoslavenskog imaginarija se primjenjuje samo na ljude koji su imali direktan utjecaj na oblikovanje socijalističke misli i pokreta.

Učenici koji su gradili svoje heteropredodžbe o Nijemcima na temelju udžbenika nastalih u periodu između 1945. i 1975. godine zasigurno su preuzeli barem dio stereotipizacije zastupljene u Jugoslavenskom imaginariju. To je utjecalo na kulturnu praksu vrednovanja njemačkog naroda. Strogo periodizacijom u udžbenicima pospješuje se stvaranje predrasuda i generaliziranje Nijemaca, tako da su stavovi prezentirani u udžbenicima vjerojatno direktno

preuzimani i internalizirani od strane učenika. Ovakvi rigidni stavovi odigrali su ključnu ulogu u procesu oblikovanja nacionalne autopredodžbe u Jugoslaviji, ali i povijesnog diskursa u spomenutom vremenskom periodu. Sukladno tome kod učenika su se mogle stvarati predodžbe o Nijemcima kao dominantno negativnom narodu, bez potrebe za njihovom reevaluacijom.

5. Zaključak

U ovom dijelu rezimirat će se rezultati rada i odgovoriti na glavna istraživačka pitanja postavljena u uvodu. Predmet istraživanja bile su predodžbe o Nijemcima u udžbenicima od 1945. do 1975., pri čemu su se analizom njihove pojavnosti i sadržaja prikazale promjene heteropredodžbi o Nijemcima tijekom navedenog perioda. S obzirom na to da je socijalistička Jugoslavija uspostavljena po završetku Drugog svjetskog rata, odnos prema njemačkom narodu igrao je veliku ulogu u oblikovanju jugoslavenskog identiteta. Heteropredodžba o Nijemcima u okviru jugoslavenskog imaginarija nije oblikovala samo stavove prema *Drugima*, već je utjecala i na oblikovanje odnosa među jugoslavenskim narodima.

Prikazom organizacijske strukture obrazovnog djelovanja u najranijim godinama, zaključuje se da se na oblikovanje predodžbi o Nijemcima utjecalo na više načina. Prvi udžbenici korišteni u Jugoslaviji bili su prevedeni sovjetski udžbenici, čije su se predodžbe o Nijemcima preuzele i kasnije preoblikovale. Sovjetske predodžbe su važne jer predstavljaju ishodišnu točku jugoslavenskoga odnosa prema Nijemcima reprezentiranih u sadržaju udžbenika povijesti. Budući da je nastava povijesti u Jugoslaviji imala prije svega odgojnu ulogu, može se zaključiti da su predodžbe imale svrhu preodgoja jugoslavenskog naroda prema socijalističkom modelu. Na taj način uvodi se dominantan pristup u izgradnji auto- i heteropredodžbi u Jugoslaviji - kontrastiranje. Za razumijevanje procesa kontrastiranja potrebno je pobliže definirati vrijednosne atribucije grupe *Mi* i *Oni*, pri čemu se u Jugoslaviji pozitivno prikazivala grupa *Mi*, a negativno grupa *Oni*. Na taj model imali su utjecaja elementi marksizma u tumačenju povijesne građe, „slavne scene“, historiografski topoi i pojednostavljene uzročno-posljedične veze. Svi navedeni elementi uvelike su doprinijeli izgradnji jednodimenzionalne slike o Nijemcima, pri čemu se isticala sklonost jugoslavenskih autora ka generalizaciji. Jugoslavija se u ovom periodu u autopredodžbama predstavlja kako zaštitnica svog naroda što joj je davalo pravo da oblikuje vrijednosni sud. o Nijemcima kao vjekovnim neprijateljima. Time se jugoslavensko društvo nije samo nastojalo diferencirati od njemačkog, već se u Jugoslaviji potenciralo njegovanje patriotskih osjećaja, koji su bili ključni za izgradnju novog društva. U najranijim godinama u tu svrhu se propagirala mržnja, kao polazišna emocija pri stvaranju predodžbi i stavova o Nijemcima. U sklopu takvog prikaza u udžbenicima povijesti se na predodžbu o odnosima Nijemaca i Jugoslavena nastojalo utjecati isticanjem elemenata potlačivanja, iskorištavanja,

ugnjjetavanja, koji su se pripisivali djelovanju njemačkog naroda kao povijesnog aktera. Nasuprot njima, u udžbenicima povijesti bili su zastupljeni elementi koji su služili za aktivnu izgradnju jugoslavenskog identiteta. Na primjer, elementi borbe, ustanaka, ratova, revolucija i napada korišteni su za prikaz odnosa Jugoslavena prema Nijemcima, pri čemu se neprestano isticala predodžba o Nijemcima kao barbarskom narodu. Ovakva oblikovanja predodžbi važna su kako bi se razumjelo oblikovanje udžbeničkog sadržaja u jugoslavenskom ključu.

Sadržaj u udžbenicima povijesti namijenjen je prenošenju informacija ciljanoj skupini čitatelja – učenicima viših razreda osnovne škole. Pri tome se predviđao utjecaj nastave povijesti na oblikovanje ličnosti i stavova učenika sukladno socijalističkom sustavu vrijednosti. Na temelju javnog diskursa o povijesti u Jugoslaviji, kao što su usredotočenost na ličnosti i događaje, a ne toliko na strukture i kontekste, razvija se teleološki pristup pri definiranju nacionalne povijesti. Taj pristup ukazuje na etnocentrizam zastupljen u javnom diskursu Jugoslavije, koji uvelike diktira koje i kakve predodžbe o Nijemcima su trebale biti zastupljene u sadržaju udžbenika povijesti. On propagira i nacionalno stereotipiziranje, na temelju kojeg se njemački narod rigidno i jednodimenzionalno vrednuje, što se zadržava sve do šezdesetih godina. U vremenskom periodu nakon šezdesetih pa sve do 1975. godine počinju se pojavljivati elementi ambivalentnog vrednovanja određenih njemačkih nacionalnih atribucija, pri čemu postepeno dolazi do redefiniranja njemačkih vrijednosnih atribucija unutar jugoslavenskog aksiološkog okvira. Ta pojava uzrokovana je sve užom suradnjom njemačkog i jugoslavenskog naroda, pri čemu se pri izgradnji stavova i predodžbi o Nijemcima više pažnje posvećuje neposrednom iskustvu. Nadalje, takvom zaokretu uvelike je pridonijela, u to vrijeme izrazito izražena, tendencija nacionalnog raslojavanja u prikazima naroda Jugoslavije. Odmicanjem od jugoslavenskog nacionalnog identiteta, u Hrvatskoj se primjećuje potreba za redefiniranjem vlastitog nacionalnog identiteta, pri čemu dolazi do propitivanja i promjene u načinu stvaranja i oblikovanja predodžbi. Zahvaljujući navedenim procesima dolazi do trajne promjene u načinu percipiranja njemačkog naroda, odnosno promjene mentalnih slika i asocijacija pri čemu se ukazuje na ljudsku raznolikost.

Sažetak

Pri konstituiranju imaginarija naroda Jugoslavije, predodžbe o Nijemcima odigrale su ključnu ulogu. Njihovim pomnim oblikovanjem u sadržaju udžbenika povijesti za više razrede osnovne škole od 1945. do 1975. godine, oblikovale su se mentalne slike, vrijednosni sudovi, a dijelom i identitet Jugoslavena. Ukazivanjem na auto- i heteropredodžbe zastupljene u udžbenicima i povijesnim čitankama, te njihovom analizom, prikazuje se način percipiranja *Drugih* naroda, ali i slike o *Sebi* u Jugoslaviji. Analizom pojavnosti njemačkog naroda kao povijesnog aktera u narativu udžbenika određenog vremenskog perioda, zaključuje se o raznovrsnosti predodžbi, stereotipa i mentalnih slika. Kako su učenici ciljane čitateljska skupina udžbenika, prepoznaju se elementi tekstova koji su imali ulogu u oblikovanju stavova učenika. Pritom se autori često koriste predodžbama o Nijemcima kao ishodišnom točkom u postavljanju vrijednosnih stavova. Utjecaj kojeg su navedene predodžbe imale na učenike potencijalno je dugotrajan, te se temeljem njih gradilo stavove cijelih generacija. Ti stavovi oblikovani su predodžbama o Nijemcima iz nastavnog sadržaja udžbenika, ali i vlastitim iskustvom, pri čemu se zamjećuje postupna promjena u načinu prikazivanja njemačkog naroda. Kako se u Jugoslaviji razvoj osobnog identiteta često odvijao na temelju kontrastivnog odnosa u pogledu na njemački narod, ističe se potreba za izdvajanjem određenih atribucija koje su poslužile kao temelj izgradnje jugoslavenskog imaginarija. Analizom sadržaja udžbenika povijesti ustanovljen je dominantno negativan stav prema Nijemcima, koji se popraćen pripadajućim atribucijama prenosio u periodu od 1945. – 1965. godine. Sredinom šezdesetih godina u Jugoslaviji dolazi do promjene načina atribuiranja u oblikovanju predodžbi o Nijemcima, te se time polagano odmiče od rigidnih vrijednosnih sudova iz ranijih godina. Tako se postupno mijenjaju predodžbe o Nijemcima u nastavnom sadržaju udžbenika povijesti i temeljem toga se zastupljeni vrijednosni sudovi zadanog vremenskog perioda redefiniraju i reevaluiraju. Taj proces dovodi do trajne promjene stava Jugoslavena u odnosu prema Nijemcima.

Zusammenfassung

Die Bildung der Vorstellungen von den Deutschen spielte eine Schlüsselrolle bei der Bildung der Auto- und Heterovorstellungen des Volkes Jugoslawiens. Durch ihre sorgfältige Gestaltung im Inhalt der Geschichtsbücher für verschiedene Klassen der Grundschule in den Jahren zwischen 1945 - 1975, bildeten sie die Vorstellung, Werturteile und zum Teil der Identität der Jugoslawen. Anhand der Analyse der Auto- und Heterovorstellungen die in Lehrbüchern und Geschichtsbüchern dargestellt werden, wird gedeutet wie Andere Nationen in Jugoslawien percipiert und wahrgenommen wurden. Auf dieser Darstellung basierte sich einigermassen auch das Bild von sich in Jugoslawien. Durch die Analyse der Texte in Lehrbüchern kann es, über eine Vielfalt von Ideen, Stereotypen und mentalen Bildern abgeschlossen werden. Da Schüler die Leserschaft von Lehrbüchern sind, werden Elemente von Texten anerkannt, die bei der Gestaltung der Einstellungen von Schülern eine Rolle gespielt haben. In diesem Zusammenhang verwenden Autoren häufig die Vorstellung von Deutschen als Ausgangspunkt für den Aufbau von den Werturteilen der Schüler. Der Einfluss der oben genannten Ideen war auf die Schüler möglicherweise langfristig und auf ihm basierten sich die Einstellungen von ganzen Generationen. Diese Einstellungen wurden durch Bilder von Deutschen aus den Lehrinhalten der Lehrbücher, sowie eigener Erfahrung beeinflusst und deuten eine graduelle Veränderung bei jugoslawischen Einstellungen gegenüber Deutschen. Da in Jugoslawien die Entwicklung der persönlichen Identität oft auf der Grundlage der kontrastiven Beziehungen im Hinblick auf das deutsche Volk stattfand, betont sich die Notwendigkeit einer Trennung von bestimmten Zuschreibungen, die als Grundlage für den Bau der jugoslawischen Auto- und Heterovorstellungen. Durch die Analyse der Inhalte von Geschichtsbüchern erkennt sich eine dominant negative Haltung gegenüber den Deutschen, die von entsprechenden Zuschreibungen in der Zeit von 1945. bis 1965. Jahr begleitet wird. Mitte der sechziger Jahre kommt es in Jugoslawien zur Veränderung bei der Gestaltung der Zuschreibungen und Wahrnehmung über die Deutschen. Dadurch bewegt man sich langsam weg von den alten Werturteilen aus den vergangenen Jahren. Verschiedene Bilder über die Deutschen in den Lehrinhalten der Geschichtsbücher "ändern sich und auf dieser Grundlage werden in Jugoslawien Werturteile erneut definiert und bewertet. Dieser Prozess führt zu einer permanenten Veränderung in der Haltung der Jugoslawen gegenüber den Deutschen.

Popis izvora

Sovjetski udžbenici povijesti

GALKIN ABRAMOVIČ, Aleksandr. 1946. *Povijest novoga vijeka 1870. - 1918.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

GALKIN ABRAMOVIČ, Aleksandr. 1951. *Povijest novoga vijeka 1870. - 1918.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

JEFIMOV VLADIMIROVIČ, Aleksej. 1946. *Povijest novoga vijeka: od Francuske revolucije do Pariške komune 1789.-1870.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

JEFIMOV VLADIMIROVIČ, Aleksej. 1947. *Povijest novoga vijeka: od Francuske revolucije do Pariške komune 1789.-1870.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

KOSMINSKI ALEKSEJEVIČ, Evgenij. 1946. *Povijest srednjega vijeka.* Zagreb: Školpediz.

KOSMINSKI ALEKSEJEVIČ, Evgenij. 1949. *Povijest srednjega vijeka.* Zagreb: Školpediz.

Jugoslavenski udžbenici povijesti domaćih autora

BABIĆ, Vladimir. 1948. *Povijest staroga vijeka za I. razred gimnazije i V. razred sedmogodišnje škole.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

BABIĆ, Vladimir. 1949. *Povijest za V. razred sedmogodišnje škole i I. razred gimnazije.* Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

BABIĆ, Vladimir. 1950. *Povijest za VI. razred sedmogodišnje škole i II. razred gimnazije.* Zagreb: Školska knjiga.

ČUBELIĆ, Tomo. 1956. *Povijest za VIII. razred osnovne škole: I. i II. dio.* Zagreb: Školska knjiga.

ČUBELIĆ, Tomo. 1960. *Povijest za VIII. razred osnovne škole: I. i II. dio.* Zagreb: Školska knjiga.

- ČUBELIĆ, Tomo. 1962. *Povijest za VIII. razred osnovne škole: I. i II. dio*. Zagreb: Školska knjiga.
- DESPOT, Miroslava. 1957. *Privreda Hrvatske XVII.-XIX. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- DRAŠKOVIĆ, Blagota, Branko GORIČAN. 1970. *Povijest za osnovno opće obrazovanje odraslih*. Zagreb: Školska knjiga.
- DRAŠKOVIĆ, Blagota, Ivo MAKEK, Olga SALZER. 1974. *Narodi u prostoru i vremenu 2: udžbenik povijesti za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- DRAŠKOVIĆ, Blagota, Ivo MAKEK. 1973. *Narodi u prostoru i vremenu 1: udžbenik povijesti za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- ĐURANOVIĆ, Šarlota. 1954. *Opća povijest: od Pariške komune do kraja Prvog svjetskog rata (1870. - 1918.)*. Zagreb: Školska knjiga.
- ĐURANOVIĆ, Šarlota, Mirko ŽEŽELJ. 1966. *Prošlost i sadašnjost 3: udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- ĐURANOVIĆ, Šarlota, Mirko ŽEŽELJ. 1971. *Prošlost i sadašnjost 3: udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- ĐURANOVIĆ, Šarlota, Mirko ŽEŽELJ. 1974. *Prošlost i sadašnjost 3: udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- GROSS, Mirjana. 1955. *Opća povijest: od engleske revolucije do propasti francuskog carstva (1640. - 1815.)*. Zagreb: Školska knjiga.
- JELIĆ, Ivan, Radovan VUKADINOVIĆ, Dušan BILANDŽIĆ. 1975. *Narodi u prostoru i vremenu 4: udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- KARGAČIN, Željka, Blaženka KAUČIĆ, Olga SALZER. 1978. *Nastava povijesti u V razredu osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- LJUBOBRATOVIĆ, Borislav, Zvonimir ČELIKOVIĆ. 1951. *Povijest za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.

- LJUBOBRATOVIĆ, Borislav, Zvonimir ČELIKOVIĆ. 1952. *Povijest za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- LOVRENČIĆ, Rene. 1955. *Opća povijest: od Bečkog kongresa do Pariške komune (1851-1870)*. Zagreb: Školska knjiga.
- LOVRENČIĆ, Rene. 1958. *Opća povijest: od Bečkog kongresa do Pariške komune (1851-1870)*. Zagreb: Školska knjiga.
- MAKEK, Ivo. 1964. *Prošlost i sadašnjost I: historija za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALI, Karmen, Olga SALZER. 1957. *Povijest za VI. razred osmogodišnje škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALI, Karmen, Olga SALZER. 1952. *Povijest za VI. razred osmogodišnje škole i II. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALI, Karmen, Olga SALZER. 1954. *Povijest za VI. razred osmogodišnje škole i II. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALI, Karmen, Olga SALZER. 1958. *Prošlost i sadašnjost II. - za VI. razred osmogodišnje škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALI, Karmen. 1955. *Povijest za V. razred osmogodišnje škole i I. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga,
- PAUŠ, Pavao. 1955. *Povijest staroga vijeka*. Zagreb: Školska knjiga.
- SALZER, Olga, Rene LOVRENČIĆ. 1974. *Narodi u prostoru i vremenu 3: udžbenik povijesti za VII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- SALZER, Olga. 1955. *Povijest za VII. razred narodne osmogodišnje škole i III. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- SALZER, Olga. 1958. *Povijest za VII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- SALZER, Olga. 1959. *Povijest za VII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1960. *Prošlost i sadašnjost 2: udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1962. *Prošlost i sadašnjost 2: udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1963. *Prošlost i sadašnjost 2: udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1967. *Prošlost i sadašnjost 2: udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1972. *Prošlost i sadašnjost 2: udžbenik povijesti za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Povijesne čitanke

ČUBELIĆ, Tomo. *Put slobodi: povijesna čitanka za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1959.

DRAŠKOVIĆ, Blagota, Ivo MAKEK. 1973. *Narodi u prostoru i vremenu 1: povijesna čitanka za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

DRAŠKOVIĆ, Blagota, Ivo MAKEK. 1976. *Narodi u prostoru i vremenu 1: povijesna čitanka za V. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

DRAŠKOVIĆ, Blagota, Ivo MAKEK, Olga SALZER. 1974. *Narodi u prostoru i vremenu 2: povijesna čitanka za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga,

KAMPUŠ, Ivan. 1961. *Stoljeća govore: crtice iz historije naroda Jugoslavije: historijska čitanka za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

KAMPUŠ, Ivan, Ivo MAKEK. 1974. *Narodi u prostoru i vremenu 2: povijesna čitanka za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

KAMPUŠ, Ivan, Ivo MAKEK. 1976. *Narodi u prostoru i vremenu 2: povijesna čitanka za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

KAMPUŠ, Ivan, Ivo MAKEK. 1979. *Narodi u prostoru i vremenu 2: povijesna čitanka za VI razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

MAKEK, Ivo. 1952. *Put u prošlost: povijesna čitanka za III. razred narodne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1963. *Historijska čitanka: prošlost i sadašnjost 2: za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

SALZER, Olga. 1962. *Na vrelima prošlosti: historijska čitanka za VII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

ŠIDAK, Jaroslav. 1952. *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*. Zagreb: Školska knjiga.

ŽEŽELJ, Mirko. 1975. *Narodi u prostoru i vremenu 4: povijesna čitanka za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

ŽEŽELJ, Mirko. 1970. *Povijesna čitanka: prošlost i sadašnjost 3, za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Priručnici za nastavnike

ZAVOD ZA UNAPREĐIVANJE OSNOVNOG OBRAZOVANJA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE. 1972. *Audiovizualna sredstva u nastavi povijesti: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.

DOROFJEV, Velimir. 1964. *Poznavanje društva: priručnik za nastavnike uz udžbenik Moja domovina 1 za IV razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.

Popis literature

- BLAŽEVIĆ, Zrinka. 2014. *Prevođenje povijesti: teorijski obrat i suverena historijska znanost*. Zagreb: Srednja Europa.
- DUKIĆ, Davor, Zrinka BLAŽEVIĆ, Lahorka PLEJIĆ POJE. 2009. *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa.
- DUKIĆ, Davor. 2004. *Sultanova djeca: Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.
- FUČEK, Marko. 2014. Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma kroz ideološke aparate države. U *Časopis za suvremenu povijest* 46: 515-534.
- Goldstein, Ivo. 2003. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.
- HIRSCHI, Caspar. 2005. *Wettkampf der Nationen: Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- JAKOVINA, Tvrtko. 2004. Povijest 20. stoljeća u kurikulumu povijesti u Hrvatskoj. U *Povijest u nastavi* 3: 68-77.
- KOREN, Snježana. 2005. Školska povijest kao bojišnica. U *Povijest u nastavi* 6: 117-143.
- KOREN, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- MEDVED, Mladen. 2008. Neuspjela transformacija. U *Pro tempore - časopis studenata povijesti* 5: 50-69.
- MIJATOVIĆ, Antun. 2001. Pogled na hrvatsku pedagogiju na kraju stoljeća. U *Napredak: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu* 142: 143-156.
- MZOŠ, 2006. Nastavni plan i program za osnovnu školu.
- PERKIĆ, Sandra, Ivo RENDIĆ-MIOČEVIĆ. 2001. Istraživanje udžbenika povijesti kao znanstvena disciplina. U *Radovi: razdio povijesnih znanosti* 26: 191-205.

- PETRUNGARO, Stefano. 2009. *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa.
- PINGEL, Falk. 2000. *UNESCO vodič za istraživanje i reviziju udžbenika*. Zagreb.
- ŠIBER, Ivan. 1998. *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.
- VRBATIĆ, Marija. 1968. *Nastava povijesti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- ZAREVSKI, Predrag. 2007. *Psihologija pamćenja i učenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- ŽIVOTIĆ, Miladin. 1986. *Aksiologija*. Zagreb: Naprijed.